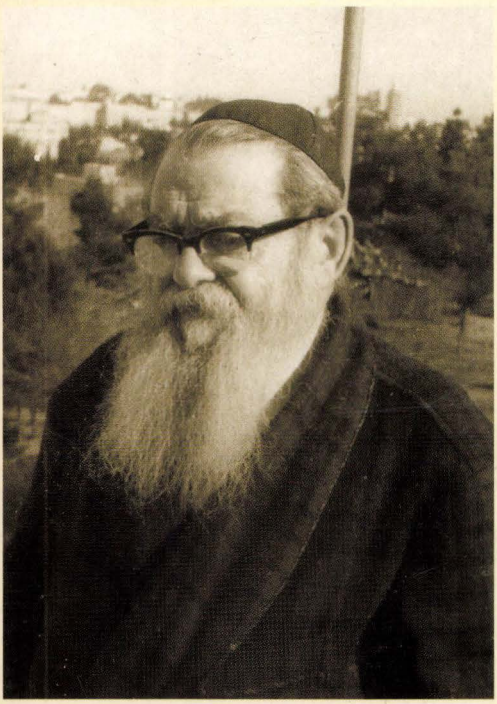
זכרונות ואירועים שעברו עלי

מאת

הרב דב כ"ץ

לכבוד
מר [illegible]
בתשובה לפנייתך מיום [illegible]

"זכרונות ואירועים שעברו עלי"

מאת

הרב דב כ"ץ

נלב"ע ליל ש"ק פרשת ויגש

ט' בטבת התש"מ

נכתב בחודשים שבט-אדר ב' התשל"ח,

נמצא בכתב ידו לאחר פטירתו

נערך והוגה מחדש לקראת יום הזיכרון הכ"ח, התשס"ח

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©
כל הזכויות שמורות למשפחה

תוכן

פתיחה 4

בשער החוברת 5

תולדותי 7

הספדים

כתר שם טוב - הרב בצלאל ז'ולטי 47

ימי מגורים ושנות חיים - בנו הרב יעקב כ"ץ 49

דברי הערכה

שמע בני מוסר אביך - בנו הרב יהושע כ"ץ 52

איש אשכולות - חתנו הרב שמשון אפשתיין 56

רשימת חיבוריו 65

מצבתו 66

פתיחה

בהגיע יום הזיכרון הכ"ח לפטירת אבינו הרב דב כ"ץ זצ"ל, מוציאים אנו לאור בזה מהדורה שניה מתוקנת, של זכרונות מן העבר שכתב אבינו מורנו, פחות משנתיים לפני פטירתו.

המהדורה הראשונה יצאה תקופה קצרה לאחר פטירתו. צירפנו אליה כבמהדורה הראשונה שני הספדים בעת ההלוויה, הוספנו הפעם שנים מתוך דברי הערכה שנאמרו בעבר ולאחרונה. הוספנו כותרות מתאימות, התאמנו ושיבצנו תמונות, ודברים בשער החוברת.

החוברת הזאת אינה חוברת הערכה, כי הרי כתבה אבא על עצמו. היא לא נכתבה בעט סופר מדודה כמו בספרים שהוציא אבא (בגלל היותו כבר כבד ראיה ביותר), אבל כדרכו גם כאן ודאי שקל מילותיו ודייק במסירת הדברים.

היא אינה מתארת את המשפחה שאבא ואמא הקימו, ואת מה שעבר עליה במשך השנים. הוזכרו בכמה מילים לידות של רוב הילדים, אבל לא תולדות משפחתו וגלגוליה, וחוויות מיוחדות.

ברובה כתובה החוברת כמסירת אינפורמציה, כאשר מטרתו של אבא זצ"ל היתה, כנראה:

א. לסקור את עברו עד להקמת משפחתו, למען יודע בדורות הבאים.

ב. את פעילותו העניפה בחינוך ובניית הרבנות ובתי הדין, ובתחומים שונים, הכל לקידוש שם שמיים.

אבא כתב בדברי פתיחתו שאולי תהיה בזה תועלת. מיותר לציין שיש בזה תועלת עצומה, להכרת והבנת התקופה על תהפוכותיה, וידיעת אישיה, ולנו כצאצאיו - חשובה במיוחד הכרת הפעילות העניפה, ההספק, ניצול הזמן וההליכה ביראה ובצניעות, של מורנו אבינו זצ"ל.

החוברת היא פנימית, אבא כתב בתחילת דבריו "אישי", כנראה לא רצה שתופץ ברבים. אבל מצאנו לנכון להדפיסה שנית עבור כל הצאצאים, כן ירבו, ומעט מקרוביהם בקרבה ראשונה.

יהי רצון שהדברים הללו יצטרפו לחיבורי אבא בספריו ובמאמריו*; וגם עליהם יוכלו לומר: "דבריהם הם זכרונם". ו"יהיו שפתותיו דובבות בקבר".

*

מומלץ לא לקרוא את החוברת בטרם קריאת הדברים ש"בשער החוברת".

בס"ד, חנוכה התשס"ח.

---

* רשימת חיבוריו ראה בעמ' 65

בשער החוברת

לא אוכל להימנע מלציין כמה דברים כהקדמה לדברי הזכרונות שכתב אבא ז"ל.

כשהנך קורא את החוברת, יכול אתה לטעות טעות חמורה, ולשוות לנגד עיניך דמות שונה לחלוטין מדמותו האמיתית של אבא ז"ל.

הסיבה לכך פשוטה. אבא לא כותב על עצמו לאן הגיע בסולם העליה הרוחנית; הוא לא כותב על עבודתו המוסרית, על מלחמותיו עם עצמו, על עבודת המידות בה עסק בכל שנות חייו, על שעות לימודיו, על עמלו בכתיבה שקולה - "תנועת המוסר" או מאמר ממאמריו או פסק דין על מסקנותיו - אף בשעות הקטנות של הלילה; וכן לא כתב על עבודתו בתפילה ועל הנהגתו בעניינים שבין אדם לחברו.

אבא ז"ל ידע להעריך בכתב בצורה מדודה, בכושר תיאור קולע אישים ושיטות חינוכיות, אולם על עצמו - הלא אסור לו לאדם שיתפאר ויאמר: "השתדלתי לקיים 'שויתי ה' לנגדי תמיד' ", או: "השתדלתי לקיים 'החזק במוסר אל תרף ניצרה כי היא חייך' ".

על אבא אמרו - מגדולי הדור - שהוא "ספר מוסר מהלך", או בלשון אחרת: "הוא לא רק מחבר תנועת המוסר, אלא מוסר מתנועע". את זה לא תמצא בחוברת שלפניך.

את אבא לא ראינו מתלוצץ. היה מי שהתבטא שאבא קיים בנפשו "אסור לו לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה" (או"ח ע"פ ברכות לא), למרות שהיו לו הרבה שעות שמחה. הוא לא היה אדם עצוב כלל, אולם כולו רצינות ועיון. חושב ומהרהר, מבלי שיופרע מהסובב אותו. היה מלא ביקורת עצמית, ודרישה תמידית להתרומם ולעלות.

הרבה סיפורים באמתחתנו אך לא כאן המקום לספרם.

- שנים רבות אבא היה יושב ערב אחד בשבוע עם המשגיח ר' מאיר חדש זצ"ל, כשהם עמלים להבין ולהעלות על הכתב את כתבי רבם - הסבא מסלבודקה, "אור הצפון". הדברים נכתבו בידי תלמידים והם התעמקו להבינם ולהרגישם. וכשהי' שב הביתה בשעות המאוחרות של הלילה ראינו איך הוא חי בעולם אחר, בעולם של "גדלות האדם". לכל זה אין זכר בחוברת.
- שאיפת חייו להפיץ אמונה ומבט אמיתי ומקיף על מאורעות החיים; מאמריו ושיחותיו בהרצאות ובבית - כולם אמונה, בבחינת "צדיק באמונתו יחיה". כל זה לא מוזכר בחוברת.

- אבא הלך מידי שבת בשבתו ובכל החגים מוקדם בבוקר להתפלל בישיבת "חברון", בהיותה בגאולה - מרחק רב מביתו ברח' המעלות, כי הרגיש, אף בהיותו כבר כבן 70 שנה, שהוא עדיין בן ישיבה ותלמידו של רבו הגדול - "הסבא", והוא בא להסתופף בין תלמידיו האחרים. אנשים התפעלו מכך, כולל ראשי הישיבה דאז. את זה לא תמצאו בחוברת.
- פרשה מופלאה של אמונה, יראת ה' וקבלת דין שמים - ביחד עם אמנו הצדקת ע"ה - היתה פרשת האסון שקרה במשפחה, עם מותם הטראגי של בתו - אחותנו החכמה והאצילה יהודית ע"ה וחתנו המיוחד שבמיוחדים ר' שלמה קוק זצ"ל ושני ילדיהם. כל זה לא תמצאו בחוברת.

ואלה דוגמאות שכרגע נפלו במוחי, אך ישנן כהנה וכהנה.

לא באנו כאן להעריכו, באנו רק לציין לקורא שכמעט כל הכתוב כאן בחוברת, ובעיקר החלק העוסק בשלושים שנות פעילות ציבורית אחרונות - אינו כי אם ציוני מעשים, שאין אתה רואה אלא את הצד החיצון שבהם, ואינך יודע מדרגת האיש שעשאן, ומה היו כוונותיו בשעת עשייתן.

מי שזכה להכירו, יודע ומתפעל מכך שבנוסף לאישיותו המיוחדת כאיש עליה, הספיק גם לפעול גדולות למען ערכים גדולים, כהקמת מוסדות, רבנויות, בתי דין ועוד ועוד. אמר לנו, לי ולאחי ר' יהושע, ר' מאיר חדש זצ"ל, בשנת פטירתו של אבא זצ"ל, שהיה "סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה"; ופירש שמחד גיסא היה מעורב במשרד הדתות ובענייני רבנות ובתי הדין, בעשיה, ומאידך מחשבותיו היו נתונות לענייניים של תורה, של מוסר ועליה.

ומי שלא זכה להכירו - מקוים אנו שע"י קריאתו פתיחה זו והמאמרים הנספחים לחוברת, יבין שמדובר באדם רם, שכולו עבודת ה' והשתדלות לעשות רצון אבינו שבשמיים בלבב שלם.

אבא נפטר בשם טוב מן העולם.

בנו הרב יעקב

תולדותי

התחלתי לכתוב בי' שבט תשל"ח, לאחר שנמנע ממני לעיין בספר ולהמשיך בחיבורי ובמאמרי, וחשבתי שאנצל הזמן להעלות על ספר זכרונות ואירועים שעברו עלי, שאולי יהיו לתועלת.
דב כ"ץ

המוצא והיחוס המשפחתי

אביו רבי יעקב כ"ץ

נולדתי בשנת תרס"א א' טבת (רשום במסמכים הרשמיים: ינואר 1903), בכפר פיביאן ע"י העיירה וועקשנע, מחוז מוזייקי, פלך קובנה, שהיתה בעת ההיא מדינת רוסיה, ואחרי המלחמה העולמית הראשונה הפכה להיות מדינת ליטא עצמאית (19–1918).

אבי הוא הרה"ג ר' יעקב בר' ישראל הכהן כ"ץ ז"ל (ראה תולדותיו בספרי "תנועת המוסר" ח"ה). באותה תקופה שנולדתי למד בישיבת וולוז'ין ובבית התלמוד בקלם, ולאחר מכן שימש כר"מ בישיבת ר' הירשל לויטן בסלובודקה וכמשגיח מוסרי בישיבת טלז.

אמי איטא לעשע ע"ה בת ר' יהושע ליב גוטמן נשארה לגור בכפר פיביאן ביחד עם הוריה שעסקו במסחר.

אני נולדתי לאחר שהסבא ר' יהושע ליב כבר לא היה בחיים והסבתא שרה (מוצאה ממשפחת לוי מעיר זעציק) שהיתה אשת חיל, החזיקה חנות ובית מרזח ומזה התפרנסנו ברווח.

באירוסי ר' שמשון ומאירה בביתו, בבית המעלות יושבים מימין: הדוד רבי שלמה כ"ץ, סבא גולד, רבי אהרן כהן, רבי איסר זלמן מלצר*, החתן, רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבי משה חברוני *כשדיבר הגאון ר' איסר זלמן מלצר זצ"ל באירוסין של ר' שמשון ומאירה שיחיו, הצביע על סב הכלה, הרב זאב גולד ואמר: אבא שלו (ר' יעקב מאיר קרבצ'ינסקי) והצביע על אבי הכלה, המחבר, (שעמד שם) ואמר: ואבא שלו (ר' יעקב כ"ץ) והצביע על החתן ר' שמשון ואמר: וסבא שלו (ר' משה מרדכי אפשתיין), ואני – למדנו יחד בוולוז'ין; ועכשיו הם נפגשים בשמים ואומרים זה לזה: מזל טוב

היו לי ששה אחים ואחות אחת. שמות האחים לפי גדלם:

משה גרשון, נפטר בפ"ת בשנת תשל"ד; שלמה, שימש כדיין, נפטר בפ"ת בשנת תשכ"ט; יהושע מנדיל, נספה בשואה בעיר ינובה בשנת תש"ב, יחד אתו נספתה אשתו ובנו; שמחה זיסל, נפטר בשנת תרצ"ט בקובנה, אשתו ביילה ובתם יונינה נספו בשואה בגרמניה. אחריהם באים נבל"ח אני ואחי ליב שנמצא ביוהנסבורג. שם האחות חנה שפרה מייטע, השניה מהבכור, נספתה עם בעלה בבלגיה, שם בעלה יחזקאל פניגשטיין.

אבי ז"ל נפטר ביוה"כ תרפ"ג בעיר ווילדינגן בגרמניה, לשם נסע למרפא. אמי ע"ה נפטרה בשנת תרע"ט בעיר הומל במגיפת טפוס ביום כ"ג לחודש אדר ב'.

לאבי היו שני אחים ושלש אחיות.

רבי ישראל ואיטה לבית מ"ץ
הורי אביו רבי יעקב כ"ץ

האח הבכור - שמו דוד ליב (כשם אבי זקננו ר' ישראל מאנטקולה, פרבר העיר וילנא). משפחתו גרה בעירה זזמר בליטא, והוא ישב בלונדון. בניו ר' יעקב כהן בבוסטון; מנדל וזוסמן כהן באנגליה. בתו בתי' נישאה לגורדון בזמר, ניספתה עם כל המשפחה בימי השואה.

אחיו השני ר' אברהם, חניך בית התלמוד בקלם, גר בשבלי, סוחר אמיד, חתן ר' שאול בונר מגייגר ע"י קלם (ראה עליו ב"תנועת המוסר" ח"ב בתולדות רש"ז זיו) - נספה בשואה עם אשתו חיה, ובנו ר' יעקב ובתו בלומה טבריסקי. נשארו בניו: ליב בת"א, דוד ביוהנסבורג; ברוך וברל נפטרו ביוהנסבורג; שפרה ברוורמן בת"א. גם בתו חנה שנישאה לרופא בליטא, נספתה בשואה עם משפחתה.

אחותו הראשונה הניה, נישאה להר' מרדכי ישעיה לופיאנסקי גרו ברומשישוק, היא נפטרה בימי המלחמה הראשונה והוא נפטר בירושלים. בניו אלי', שמעון, הרב דב לפין (חתן הרב מישקובסקי), ובני הרב לפין הם רות ונחום אריאלי, בת שבע ויצחק אברמוביץ, עדינה ומשה גנז, שרה ומשה חדש, ומרדכי ישעי' לפין. בתו רבקה שמואלביץ בפ"ת. בנו מנדיל לופיאנסקי נפטר בת"א והשאיר משפחה. בתו שרה – הבכורה, נספתה בשואה עם ילדיה, מהם נשאר יעקב פרידמן, בא מרוסיה וכעת ברעננה; ושתי בנות אחת ברוסיה ואחת בקנדה. בתו השניה של ר' מרדכי ישעי' - שפרה נספתה בליטא עם משפחתה.

האחות השניה של אבי היא עטל, נישאה לר' קופל דובצ'נסקי מורה בקלם, נספו בשואה. בניהם: שפרה (בונר) ורייזל נספו בשואה עם משפחותיהם, בקלם ובקובנה, זלמן בנם היחיד (אחד נפטר קודם) נספה עם משפחתו בטבריג, בתם דבורה נשואה לאחי לייבל ביוהנסבורג.

האחים לבית כ"ץ בצלום בקובנה לאחר פטירת אביהם. מימין: דב, לייבל, יהושע מנגיל, שלמה, חנה שפרה נייטע, שמחה זיסל, יושב במרכז משה גרשון

האחות השלישית זלטה, נישאה לברל שלוסברג ברומשישוק. נפטר עם שלושת ילדיו במגפה בשנת תר"פ, זלמן בנה הגדול נספה בשואה. בנה השני צבי שלוסברג, גר בגדרה, נפטר בתשל"ג והשאיר משפחה. זלטה היתה נשואה לאחר מכן לזרקו בכפר-סבא. נפטרה בת"א במושב זקנים.

לאמי היתה אחות אחת בשם חנה. נישאה לר' טודרוס לוי (בנו של הרב ר' אליעזר יעקב לוי הרב מציטיביאן), גרו בעיר ניישטאדט ע"י גבול גרמני' וליטא. היה בעל בית מרקחת, נפטר בצעירות בין שתי המלחמות. נשארו שני בנים אליעזר ושלמה נספו בימי השואה.

*

נשארו ממשפחת אמי: בני משפחת אחות סבתי שרה - באשע זיו בטלז, מהם בתה הרבנית בענגיס, נכדיה הרב ליב שוחט ז"ל מטורונטו וב"ב, לאה הולצברג בירושלים. מצד אבי אמי - משפחת הגוטמנים המפוזרים בעולם וקצתם בארץ. בארץ נמצאים נכדיו של אחי סבי - ר' שלום גוטמן, והם אפרים וצבי גוטמן, בני בנו ר' גרשון ועוד, ביניהם עמנואל מלונדון ואחותו הינדה נכדי אחות סבי פייגה גוטמן מריינגן.

ממשפחת אבי ידועים לנו בני משפחת אחי סבי ר' מנדל כ"ץ, רבה של רדין, וביניהם נכדיו ר' דוד הכהן (הנזיר) ובניו שאר ישוב וצפי' גורן; שמחה זיסל דולינסקי בנו של ר' זלמן הכהן ז"ל ואחותו מינה ברגר ע"ה; משפחת אטקין בת"א; משפחת הרב קופשטיין ועוד.

ימי הילדות והנערות

בהיותי בגיל 6-5, עברתי ביחד עם משפחתנו מכפר פיביאן - לעיירה קליקול, שעל גבול לטביה (גם היא היתה אז במדינת רוסי' ואחרי המלחמה העולמית הוקמה כמדינה עצמאית), מחוז שבלי, שאבי ז"ל נתקבל שם כרב. נכנסנו בתחילה לגור בבית דירה שע"י ביהכ"נ, שהיה מיוחד לבית הרב, בית ישן נושן, אבל הסבתא שרה גוטמן, שמכרה רכושה בפיביאן והביאה את הכסף, קנתה בית גדול עם חצר גדולה, בתוכה גם באר מים, וגן של פירות ממינים שונים בשטח גדול. הסבתא גם החזיקה כל השנים חנות מכולת, וזה עזר לפרנסת המשפחה. משכורת אבי היתה, כמדומני, 6 רובל לחודש. מזה רובל מבית המרחץ

ורובל מביהכ"נ, גם היה מוכר שמרים, ארבעה מינים, מצה שמורה, חרוסת וכו'. היה להם גם משק פרטי ובו פרה שסיפקה חלב, חמאה, גבינה ושמנת, ולפעמים גם עז. גידלו גם תרנגולות ואוזים או ברווזים, שסיפקו ביצים ואפרוחים ושומן אוזים. היה להם שדה חקלאי שסיפק ירקות ועוד. כמעט כל הכלכלה היתה מתוצרת עצמית. במשק זה עבדה בעיקר הסבתא שהיתה אשת חיל, והאמא היתה עסוקה בגידול הילדים.

אבי היה יושב לבדו במלון מיוחד ושוקד על התורה. מגיד שיעורים בביהכ"נ כל יום בגמרא ובשבת בפרשת השבוע. פוסק שאלות ודן בענייני ממונות בין איש לרעהו (גם לנוכרים שנתנו בו אמון), והיה מקובל על הבריות.

בעיירה היה מלמד זקן שהיה מלמד לילדים קריאה ותורה, בבית ששימש גם ל"חדר". בית ישן ברצפת חול וגג של קש. אנשי העיירה שהיו רובם ככולם פשוטים, רוכלים ובעלי מלאכה, הסתפקו בזה. אולם אבי לא מסר ילדיו למלמד זה, אלא אירגן קבוצת אנשים שהתעניינו בחינוך יותר מעולה, והביא מהחוץ מורה מיוחד שילמד לילדיהם. מורים אלה התחלפו כמעט בכל שנה. אני למדתי אצל שלושה מורים כאלה עד גיל 10. (אחי הגדולים משה, שלמה, מנדל ושמחה זיסל נסעו ללמוד לסלבודקה ולקלם).

בגיל עשר שלח אותי אבי ללמוד בחדר משוכלל אצל מורה חרד ומוצלח בעיירה הסמוכה פופולן. למדתי שם שנתיים והתקדמתי בלימוד תנ"ך, עברית, דקדוק, חשבון וגם התחלת גמרא. שם המורה שמוקלר. העיירה פופולן היתה מפותחת, עשירה וחדורה רוח השכלה וציוניות. התפרנסתי שם ע"י "אכילת ימים", כלומר כל יום בשבוע בבית אחר. נסעתי הביתה רק לחגים בעגלות, בהזדמנויות שונות. לאחר זמן, בא גם אחי לייבל ללמוד שם.

כשהגעתי לגיל שתים עשרה נסעתי ללמוד לישיבה קטנה בעיירה זגר ישן, בראשות הג' ר' בן ציון פלדמן רב העיר. עברתי שם שתי הכתות. כבר למדתי בפופולן גם לימודי חול אצל מורה פרטית, וגם בזגר המשכתי (בגיל 13–12) לימודי החול גם ברוסית וגם בגרמנית. גם בזגר, אכלתי בבתים שונים בשיטת "אכילת ימים". ואז פרצה המלחמה העולמית הראשונה בשנת תרע"ד (1914) ח' אב.

בתוך התקופה שלמדתי בזגר חל זמן בר המצוה שלי בפר' ויגש. נסעתי לקליקול ושם חגגו אותה. דרשה לימד אותי ר"מ בישיבה בנושא: אם חלים שבועה או נדר שלא להניח תפילין, ואם אומרים עשה דוחה לא תעשה ועשה.

מפרוץ מלחמת העולם הראשונה עד העליה לארץ ישראל

עם פרוץ המלחמה היתה מהומה גדולה בזגר. גייסו כל הגברים המבוגרים עד גיל ארבעים. כולם התכנסו בביהכ"כ והרב (ר' ישראל כ"ץ) דרש לפניהם. בפעם הראשונה הגיע אוטו לעיר וכולם רצו לראות הפלא, מכונה נעה בלי סוסים. זה הכל היה בקיץ תרע"ד (1914). בקיץ תרע"ה כבשו הגרמנים את הסביבה, אבל מיד נסוגו. נסעתי הביתה לקליקול, ובחודש סיון גרשו הרוסים את כל היהודים מהסביבה ההיא, הם חשדו שאוהדים את

בצעירותו

הגרמנים. עזבו את הכל, בקושי השיגו עגלה לקחת קצת חפצים ונסענו לתחנת הרכבת ומשם ברכבת לריגא, שמה התאספו כל הפליטים. היהודים תושבי ריגא, קיבלו את הפליטים בכבוד וסידרו אותם במקום. התארגנה ישיבה מבחורי הישיבה הפליטים ובחרו באבא ז"ל לראש. רב העיר ר' מנדל זק תמך בישיבה. לאחר כחודשיים גרשו את הפליטים מריגא. נסענו בקרון מיוחד עם הישיבה עד העיר הומל ושם קיבל אותנו ר' ראובן דוב דסלר ודאג לכלכלתה. למדו בביהכ"נ "הדרת קודש" מעשרים עד שלושים בחור, רובם מצוינים גדולים. הנהיגו שיטת בית התלמוד של קלם (ראה "תנועת המוסר" ח"ה, בתולדותיו של אבי ז"ל). הבחורים סבלו מחובת הגיוס, אני עוד לא הגעתי לגיל זה. ובשנת 1916 העבירו חלק מהישיבה לעיר טולא. בשנת 1917 לאחר המהפכה חזרו להומל והמשיכו בה. בהומל התישבה גם ישיבת נובוהרדוק, בראשות ר' יוזל הורוביץ.

כאמור, התנהל בישיבת "הדרת קודש" משטר קלמאי, הסדרים היו מוצקים ומדויקים, למדו בשקידה רבה, עסקו במוסר, בלימוד ובמעשה. התחזקו באמונה ובעבודת ה'. התפילה היתה - כעין עבודת לב, בנחת ובעיון. שיחותיו המוסריות של הר' דסלר היו מלהיבות, ואחריהן פרצו בלימוד מוסר בהתרגשות רבה. (ראה על הרר"ד דסלר ב"תנועת המוסר" ח"ה). זו היתה פינת אור בחשכת הימים, עטופה הוד ותפארת. הוציאו גם בטאון של חידושי תורה ומוסר.

עד המהפכה בשנת 1917 וזמן קצר לאחריה התנהלו החיים כסדרם, למרות המלחמה ולמרות שהאויב הגרמני הלך וכבש שטחים רבים והתקרב להומל. לאחר המהפכה הרגישו את החופש ונשמו יותר לרווחה. תוך השנה כבשו הגרמנים את הומל וכל חבל רוסי' הלבנה ואוקראינה וליהודים לא אונה כל רע. אולם לאחר נפילת משטר המונרכיה בגרמניה, הם עזבו את כל הכיבושים ובחבל זה השתררה אנדרלמוסיה. השלטון עבר לידיים שונות. במשך זמן מסוים הוקם שלטון אוקראיני בראש השליט סקורופדסקי, השתלטו כנופיות שונות שערכו פרעות ביהודים; תפסו את השלטון ה"בולשביקים" (קומוניסטים - בראשם יהודים רבים: טרוצקי, קמינב, זינוביב, לסין, ועוד ועוד); הציקו לעשירים, שדדו רכושם, דכאו את הדת, פרץ רעב (חלקו לחם לפי כרטיסים, ומצרכים רבים לא השיגו כלל; לא היה בשר, לא סוכר, לא מאכלי חלב וכו'), והחיים נעשו מרים מאד. אחי ואחיותי החלו לסחור במצרכי מזון באופן בלתי ליגלי, כדי לפרנס את המשפחה. הם היו נוסעים לערים רחוקות להשיג מצרכים אלה ומוכרים אותם "בגניבה". לאחר מכן נעשה לנו נס. איש אחד מעיר מינסק הביא להומל לשם מסחר כמות גדולה של צבעי עור; בינתיים הוציא השלטון פקודה שכל מי שיש לו חומר זה (שהיה חסר במדינה) חייב למסור אותו לממשלה, ומי

שימצאו אצלו חומר זה לאחר תאריך מסוים יירה ללא כל משפט. באין ברירה מסר הסוחר הנ"ל כל סחורתו לרשותנו וחזר למינסק. אנחנו חפרנו בור במסדרון דירתנו תחת הרצפה והסתרנו שם כל הסחורה הנ"ל שהכילה מאות חבילות צבע. מחיר הצבע עלה בינתיים למחירים גבוהים ואנו היינו מוציאים מהמחתרת מזמן לזמן חבילות אחדות ומוכרים אותן, ובזה היינו מתפרנסים ימים רבים. זה היה ממש בבחינת "אוצר" וראינו בזה יד שמים, למרות הסכנה הגדולה שהיתה כרוכה במחבוא זה וה' הצילנו מחרפת רעב והגן עלינו שלא נתגלה הדבר. (במקרים רבים גילו השלטונות מחבואים כאלה ודנו בעליהם למוות).

בתקופה ההיא (19–1918) גייסו כל צעיר אם לצבא ואם לעבודה. הישיבה לבסוף כמעט בטלה. רר"ד דסלר הצליח לעזוב את רוסי' ולעבור דרך חרבין ויפן לליטא. לקחו גם אותי לתרגילי צבא, שחייבו החל מגיל 17, וכל ערב הלכתי לכמה שעות לאימונים צבאיים. רבו השודדים בעיר ופחדו לצאת בלילה לרחוב והסתגרו בבתים; התארגנה הגנה יהודית עצמית. העיר הומל נתפסה פעם ע"י כנופיה שבראשה עמד קצין בשם סטקופיסוב ושדדו את בני העיר. ההגנה היהודית נלחמה כנגדם עד שבאו גדודי חילים יהודים מעיר סמוכה, מבוברויסק וממינסק. לי קרה באותו זמן נס. הייתי אמיץ מאד, ובתוך המהומה הלכתי לחפש את אחי שלמה ז"ל, ונקלעתי בין מחנה למחנה. חיילי הכנופי' תפשו אותי ואת אחי והעמידו אותנו אל הקיר וכיוונו כלפינו רוביהם כדי לירות בנו. באותו רגע ניגש אחד החיילים והיטה את הרובים לצד ולא נתן לירות בנו ואמר לנו להיכנס לאחת החצרות. הצלחנו לחדור לבית אחד שפתחו לנו וניצלנו.

התפשטו מחלות שונות, בעיקר מחלת הטיפוס, ונפלו חללים רבים עד שלא הספיקו לקברם. נפטרו גם כמה מתלמידי ישיבת נובוהרדוק. המחלה הזאת לא פסחה גם על משפחתנו, וכולם מלבדי - חלו בה בצורה קשה, ואז נפטרה אמנו ביום כ"ג אדר ב' תרע"ט.

התחלנו לחפש עצות איך להחלץ מן המיצר, ובחנוכה תר"פ הצטרפנו לקבוצת פליטים שחזרו לפולניה ולליטא. נסענו, אבא ז"ל, סבתא שרה, אני, זיסל וליבל. נסענו בקרונות רכבת של משא. משפחות רבות בכל קרון על כל מטלטליהן וציודן. את המזון היה צריך כל אחד להכין לעצמו. הגבולות עם פולני' היו סגורים, אבל נסענו בדרך עקיפה, בסביבת פלך וואהלין (תחנת הגבול היתה קורוסטין). היה כנראה הסכם ששם ירשו לעבור. גם שם קרה לי מקרה של השגחה פרטית. לפני שעברו את הגבול, בדקו חיילים אם אין בקרונות צעירים מגיל הגיוס. אם היו מוצאים אותי היו מעכבים יציאתי. במקרה ובע"ה, לא נמצאתי בשעה זו בקרון וניצלתי. עברנו את גבול רוסי' בהצלחה, אבל הפולנים לא הרשו לנו, היהודים, לעבור גבולם ונשארנו בשטח הנייטרלי, בין שני הגבולות. לאשרנו - ושוב בהשגחה פרטית מאת השי"ת, התגוררו שם בכפרים חקלאים יהודים ונקלענו בבתיהם. סבלנו שם סבל רב, צפיפות, מחלות, חוסר נקיון וכו'. ולא היתה לנו כל אפשרות להודיע לעולם על מצבנו מחוסר תקשורת. שהינו שם שבועות רבים. פעם ניסתה משלחת בראש אבי הרב זצ"ל, לגשת לגבול הפולני ולבקש רשות לעבור. קרוב לגבול פגשו אותם חיילים פולניים ורצו לירות בהם ובקושי נמלטו לבתיהם. אולם באותו ערב באו כמה

חיילים לכפר לשם שוד, וכשאחד החל לברוח, ירו בו ופצעוהו. וכאן עלי לציין שוב מקרה נס אתי. הפצוע, איש צעיר לימים, בברחו מן החיילים התפרץ לתוך הדירה שנמצאנו בה, ונפל ארצה. כל אנשי הבית כששמעו את היריות ובראותם הפצוע, נבהלו מאד והתחבאו במקומות סתר שונים, ואת הפצוע השאירו כשהוא שוכב וצועק מרוב כאבים. אני נשארתי עם הפצוע, השכבתי אותו על ספה וטיפלתי בפצעיו, למרות שהיה חשש שהחיילים יכנסו לבית וינקמו בכל מי שיטפל בו. הייתי במנוחה גמורה ובטחתי בה' שלא יאונה לי כל רע הודות למצוות פיקוח נפש שאני עוסק בה. ואמנם החיילים עברו בכל בתי הכפר ושדדו וכו' וחיפשו את האיש שברח מפניהם, ואילו על הבית הזה דילגו.

הצעיר הנ"ל נפטר וקבלו רשיון להעביר אותו לקבורה בעיר הסמוכה נובוגרד - וילונסק שמעבר לגבול. המלווים הודיעו שם על המצאות הפליטים היהודים בכפרים, ועסקנים הצליחו לקבל רשיון להעביר אותנו לעיר. משם נתנו לנו קרונות משא ונסענו כמה שבועות דרך כל ערי פולניה (קורץ, רובנה, חלם, בריסק, גרודנה, ביאליסטוק) עד שהגענו לעיר וילנא בשבת האחרונה של חודש אדר. אין לתאר את הסבל שסבלנו בנדודים אלה. קור, מחלות, זוהמה ועוד. בכל תחנה היינו עומדים אוספים עצים, ומבעירים מדורה, מתחממים ומבשלים סירים עם מים וקמח, קונים לחם ולפעמים עוד משהו וזה היה כל מזוננו. לפני שעלו על הקרונות בנובוגרד, גילחו את הזקנים של כל הגברים, ורק זקן אבי ז"ל השאירו, משום כבודו של רב,לאחר הפצרות רבות. בדרכים חלו רבים מהפליטים וכמה מהם מתו ונקברו בערים שונות. גם על בני משפחתנו עברו מחלות שונות, עוד בכפר ואח"כ בקרונות. את אחי זיסל ז"ל וליבל יבל"ח הורידו בדרך ואישפזו בבתי חולים. סבתא שרה גוטמן ע"ה (אם אמא) שנסעה אתנו חלתה בקרון קרוב לוילנא. הורדתי אותה בוילנא לבית חולים ושם נפטרה בשבת, ר"ח ניסן תר"פ. הגאון ר' חיים עוזר דאג לקבורתה. גם אבי חלה בקרון סמוך לוילנא, והודות לעזרתו של ר' חיים עוזר, שהודעתי לו על כך, (בהיותם מיודדים מהומל), קבלתי חדר בשבילו בבית "משמרת חולים" ואני טפלתי בו. נמצאנו בוילנא עד קרוב לחג השבועות. אני למדתי בינתיים לפי עצת הגרח"ע בישיבת ר' מיילאס. בינתיים הגיעו גם זיסל וליבל לווילנא (אחותי שפרה מייטע ומנדל ע"ה נשארו בהומל, משום שלא היינו בטוחים שנצליח לעבור הגבול, ואחי שלמה ז"ל למד אז בפולטבה. הם הגיעו לליטא בשנה שלאחר מכן).

בחדש אייר תר"פ עברנו מוילנא, שהיתה שייכת למדינת פולניה, לעיר קובנה, עיר הבירה של ליטא. בארץ ליטא הי' ליהודים חופש גמור עם כל הזכויות. שרתו שרים יהודים (סולוביציק, רוזנבאום, פינקלשטיין), וב"סיים" פעלו נציגים יהודים (ביניהם: הרב ממרימפול, הרב כהנמן מפוניבז, ד"ר הולצברג וכן רב צבאי יהודי תלמיד סלובודקה, הרב שמואל סניעג). הי' קיים ועד לאומי יהודי, שהשתתפו בו כל רבני ליטא החשובים, וגם הישיבות היו להן כל הזכויות ותלמידיהן היו פטורים מצבא.

אבי ומשפחתו נסעו מיד לעיר קליקול, ששם היה ביתנו ונשארו כל חפצינו. הם מצאו הכל בסדר, אולם העיירה התרוקנה מתושביה היהודיים, ולאחר זמן קצר נתקבל

האחים דב ולייבל

אבא לרב בעיר זגר ישן הסמוכה, במקומו של הרב הג' ר' בנציון פלדמן ז"ל. אבא שימש בה כרב עד פטירתו ביום הכפורים תרפ"ג. אחי מנדל ושמחה זיסל ואחותי שפרה מייטע, החזיקו חנות למנפקטורה בזגר חדש. אחי שלמה למד בבית התלמוד בקלם, ואני ואחי ליבל - למדנו בסלובודקה (ליבל למד בעיקר בישיבת פונוביז'). בסלובודקה, בקיץ תר"פ, התקיימה ישיבה בראשות הנהלה אחרת (הנהלת הישיבה "כנסת ישראל" היתה עוד בגולה בעיר קרמנצוג) והם הג"ר ברוך הורביץ, רב דאלקסוט, ור' ניסן יבלונסקי, מו"צ דסלובודקה.

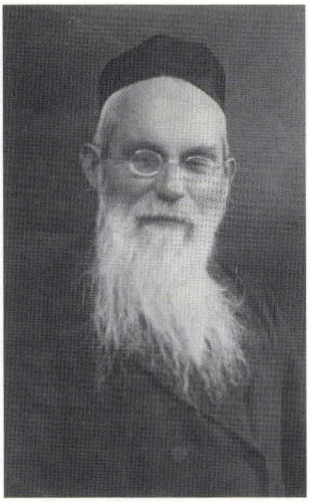

בחתונת יעקב, בן אחיו לייבל

משמאל לימין יושבים: בן הדוד שמעון לופיאנסקי, המחבר, חתנו ר' שלמה קוק, אחיו ר' שלמה כ"ץ, החתן, אבי הכלה. עומדים: יעקב בן ר' משה גרשון כ"ץ, ר' שמשון אפשתיין, ר' יעקב כ"ץ, ?, ר' שלמה פרידמן, עמנואל בן מנדל לופיאנסקי, ובן הדוד אליהו לופיאנסקי

כיהן בה כמשגיח ר' ירוחם ליוביץ ועל ידו תלמידיו הוותיקים ממיר. הישיבה עמדה על רמה גבוהה בכל המובנים. למדו בשקידה והרוח היתה עילאה. שיחות ר' ירוחם היו מלהיבות ומרוממות. הושפעתי מאד מרעיונותיו ועודני זוכרם עד היום. הבחורים התענינו גם בחיים הצבוריים; זכורני שהשתתפו בהפגנה של שמחה ברחובות העיר קובנה על הכרת האומות בסאן–רמו בבית הלאומי היהודי בא"י תחת המנדט הבריטי.

בסוף קיץ זה הגיעו תלמידי ישיבת סלובודקה מקרמנצוג, על ראשי הישיבה ומשגיחה. ההנהלה הקודמת עזבה (פרט לר' ברוך הורוביץ שהמשיך להגיד שעורים; חלק משעוריו רשומים אצלי). התוודעתי להסבא הרנ"צ פינקל ז"ל. עוד בפגישתו הראשונה היה חודר לתוך תוכך והטיל אימה ברוב פקחותו וחריפותו. שיחותיו היו קטעים קטעים ורמזי רמזים. התחילה תקופה חדשה בחיי. במשך זמן רב לא הזדהיתי עם שיטת סלובודקה של הסבא ועמדתי בתוקף על יסודות החינוך הקלמאי שקבלתי עד אז. אולם במשך השנים קלטתי את הרעיון הסלובודקאי ביחס לעליונות האדם והגישה העליונה אל סיפורי התורה וחובת האדם. למדתי בשקידה רבה. חידשתי חידושי תורה (היו צריכים להרצות לפני

רבו המובהק רבי נתן צבי פינקל הסבא מסלבודקא

ה"חבורות") ועסקתי גם במוסר. נמניתי בין חבורות שהיו קשורות עם ר' אברהם גרודז'נסקי. הוא קרב אותי במיוחד, וגם הסבא הגרנ"צ גילה לי יחס מיוחד, אולי בזכות אבי ז"ל. קראתי גם ספרי השכלה. גרתי בבית מורה שהיתה לו ספריה שכללה ספרים מכל הסוגים, אבל ספרים אלה לא פגעו בי, אלא עוד חיזקו את אמונתי והכרתי.

סיפרו לסבא שאני קורא ספרים כאלה, אבל מתגובתו הבנתי שלגבי דידי איננו רואה חשש מזה. בדבריו מצאתי רמז ש"משכיל" (תואר שהיה מבוקר מאד בתקופה ההיא) נקרא איש "בטלן" שחושב שספרי השכלה אלה מגלים אור עולם. אבל מי שפיקח ונבון מבין להבחין בין אור לחושך, ולהפך–מתוך הכרת הויות העולם בא לידי הכרה יותר נאורה ונחושה.

הייתי מבקר במאורעות חשובים בקובנה. כך יצא לי לשמוע את נאומיו של ז'בוטינסקי. בשבתות הייתי אוכל בבית הרה"ג ר' גרשון גוטמן, מו"צ בקובנא, בן דוד של אמי ע"ה. היו לי הרבה קרובים ומכרים בקובנה, מנכבדי המקום, אבל זה לא הפריע לי בלימודים. בסוף חורף תרפ"א חליתי מרוב הסבל שעבר עלי במסע הנדודים ונסעתי לכמה זמן לבית אבי לזגר. אחר חג הפסח חזרתי לסלובודקה. בקיץ כל בני הישיבה היו מתפזרים לעירות לחודש אב. אני נסעתי לעיירה רומשישוק מקום הולדת אבי וזקנתי, ורוב הבחורים היו נוסעים לשם. רוב היום היו מבלים בדברי תורה ומוסר, ואף המשחקים והבילויים היו מכוונים לתועלת מוסרית. הדודה זלטה עוד גרה אז ברומשישוק וגם הדודה כהן, אמא של יעקב כהן מבוסטון, שכרה חדר ביער רומשישוק ועוד קרובים רבים התארחו שם בקיץ תרפ"א.

חזרתי לישיבה, למדתי בשקידה רבה. עברתי מסכתות רבות, חידשתי חידושי תורה וגם הרציתי לפני החבורה בעניני מוסר, כפי התכנית שהיתה נהוגה בחבורות אלה.

מצבת קברו של אביו רבי יעקב כ"ץ: פ"נ הרב הצדיק ר' יעקב ב"ר ישראל הכהן כ"ץ זצ"ל רב בקליקאל ובק"ק זאגער ישן והרביץ תורה בישראל נח נפשיה בוילדינגען ביום הכפורים שנת יעקב הכהן עלה למרום (תרפ"ג לפ"ק) זיעועכ"י

בסוף קיץ תרפ"ב חלה אבי זצ"ל ואחי משה גרשון ז"ל נסע אתו לגרמני' לרפוי. היה זקוק לניתוח בשלפוחית. כנראה לא הסכים לכך וביום הכפורים תרפ"ג נפח נשמתו בבית החולים בעיר ווילדינגן בגרמניה ובא לקבורה בעיר קיצינגן. יש בגנזי צלום המצבה משם.

קבלתי בשורה זאת למחרת יוה"כ בהיותי בישיבת סלובודקה והיא הדהימה אותי. שכבתי ימים על הארץ. לא אכלתי ולא שתיתי. הייתי יחיד. כל בני המשפחה היו בזאגר, מלבד אחי שלמה שלמד אז בבית התלמוד בקלם. בערב סוכות קמתי מ"שבעה" ובחול המועד נסעתי לזאגר לבית המשפחה. ליום השלושים נערך מספד במקום. בא להספיד גם הגה"צ ר' אליהו לופיאן מקלם.

עלתה שאלת הרבנות, רצו שאחותי מייטע תינשא לבן ישיבה שיקבל הרבנות אבל לא אסתייעא מילתא. אחרי זמן מה עזבה המשפחה את העיר זאגר ועברו לגור בקובנה, ובשבתות הייתי מצטרף אליהם.

בקיץ תרפ"ג נסעתי לנופש בכפר יהודי על יד קלם (פאדובישע), ואז בקרתי בבית התלמוד בקלם. קבלתי רשות מיוחדת, בלי רשות לא נתנו להכנס. התפללתי שם בשבת והתרשמתי מאד. המנהל הרוחני היה אז ר' דניאל מובשוביץ. השתתפתי בתפילת יום כפור קטן בקלם (ער"ח אלול) ואי אפשר לתאר תמונה זו. לא בבית התלמוד אלא בבית הכנסת. שהיתי בבית דודי ר' קופל דובצ'נסקי (הורי דבורה אשת ליבל) שגרו אז בקלם. חזרתי בח' אלול לסלובודקה.

בשנת תרפ"ד ביטלה ממשלת ליטא את זכות שחרור הצבא לבני ישיבה שאינה מסכימה להכניס למודים כלליים. ישיבת סלובודקה לא הסכימה לכך וכל התלמידים מגיל הצבא הוכרחו ללכת לצבא. רבים עברו הגבול לפולניה. אני בתור רשום כיליד 1903 הייתי צריך להתיצב. חפשתי דרך לעזוב את ליטא. לפולני' לא הסכמתי לנסוע. תכננתי לנסוע לגרמניה, ואולי לבית מדרש לרבנים בברלין, בראשות הגר' אליהו קפלן ז"ל והנה נפטר פתאום בגיל 33.

מהעליה לארץ עד הפרעות בחברון

החלטתי לעלות לא"י. לצעירים דתיים לא נתנו סרטיפיקטים לעלות, ובפרט לבני ישיבה. השתמשתי בפרוטקציה וקבלתי זכות לנסוע כתייר. הגרנ"צ פינקל התנגד לכך, כי טען שאין בא"י מקום ראוי ללמוד לצעירים כמוני. אולם בינתיים נולד הרעיון להעביר חלק מהישיבה לא"י. הגר"א גרודז'נסקי בהפרדו מבני ישיבה - כאילו נוסע להבראה לגרמני' - גילה לי בסוד שהוא נוסע לא"י וגם הגר"י סרנא יסע לשם, והחליטו להעביר חלק מהישיבה. הם קבלו מאה רשיונות עליה בשביל התלמידים, אבל לי כבר היה רשיון כתייר ולא יכולתי לחכות, ולמחרת תשעה באב תרפ"ד יצאתי לדרך. כל המשפחה ליותה אותי לתחנת הרכבת. עברתי דרך ברלין, שהייתי שם ימים אחדים.

משם נסעתי למרסיל (צרפת) ביליתי שם שבת. משם נסעתי באוני' שהוליכה חיילים צרפתיים ועברתי הערים אלג'יר, בון (טוניס).

שכחתי לציין שבברלין פגשתי את הגרנ"צ הסבא זצ"ל והוא טייל איתי ארוכות, והזהירני לא להתקשר עם שום ישיבה ושאחכה לבואה של ישיבת סלובודקה לארץ.

עם חותנו הרב זאב גולד מימין בן דודו שמעון לופיאנסקי, משמאל אחיו משה גרשון כ"ע

בערב ר"ח אלול תרפ"ד הגעתי לנמל יפו. שם הורידוני סבלים ערבים בסירות לנמל. חיכה לי בן דודי שמעון לופיאנסקי שכבר ישב בארץ והביאני לביתו בנוה שלום, השכונה היהודית ביפו. משם עברתי לגור בחדר במלון מירצקי באותה שכונה עם עוד בני ישיבה שהגיעו מסלובודקה. מצאתי בנוה שלום גרעין של ישיבה בשם "אור זורח", שיסד הנדבן ר' זרח ברנט, מיסד השכונה, ובראשה עמד הג"ר יוסף הלוי, רבה של יפו.

בישיבה זו מצאנו שני בחורים שראוי לציין אותם: הגר' שמואל פלדמן, היום רב בשכונת קרית מאיר בת"א ור' יעקב רוזנטל, אב"ד בת"א. כל הבחורים שעלו בימים אלה, כעשרה בערך, נכנסו ללמוד בישיבה זו. בחרנו ועד ואני עמדתי בראשו, הרחבנו את הישיבה, הכנסנו בה סדרים, רוחניים וכלליים, והפכנו אותו למוסד ראוי לשמו.

הגר"י הלוי היה אומר שעורים לפי דרכו וגם שיחות. באותה תקופה הגיעו לשם משפחות הרב אברהם גולדשמידט והרב חלמיש, וילדיהם אליעזר גולדשמידט (כיום חבר ביה"ד הרבני הגדול) וישעי' חלמיש (כעת רב בנחלת יצחק ת"א), למדו בה כתלמידי התלמידים עד שעברו לחברון.

בסוף חדש אלול התחילו להגיע תלמידי ישיבת סלובודקה שמגמתם היתה לעיר חברון. אני הייתי הולך לנמל לקבל אותם להקל עלייתם.

לראש השנה תרפ"ה הגיעו לחברון כמנין בראש הגר"א גרודז'נסקי והגר"י סרנא ופתחו את הישיבה. אני נסעתי לשם ליוה"כ, ובהיות שיש לי יום זכרון לאבי ז"ל התפללתי (בפעם הראשונה בחיי) תפילת מנחה. תפילת מוסף התפלל הרה"צ ר' דוב זוכובסקי ז"ל, בעודנו בחור, והרה"צ ר' אריה לוין שבא לשם כך מירושלים.

לסוכות נסעתי לירושלים. הייתי מוזמן בבית ר' אריה לוין. נוכחתי בקבלת הפנים שערכו לכבוד הנציב הרברט סמואל לכבוד החג - ברחובות ובסוכות השונות. היה זה מחזה נהדר. הוא בא רגלי מהר הצופים, התפלל בחורבה, קבל מפטיר, ואח"כ עבר לעיר החדשה עד שכונת הבוכרים שם בנו לכבודו סוכה מפוארת. לחול המועד סוכות חזרתי ליפו. שם התאספו גם תלמידי חברון וערכנו טיולים בסביבה. בימים ההם לא היתה תחבורה מסודרת ולא כבישים סלולים וטיילנו רגלי.

יצאנו בדרך לרעננה לפי הזמנת הרה"צ ר' חיים שרגא לוין ז"ל שיסד שם קבוצה שעסקה בתורה ובחקלאות בשם נחליאל. עברנו את המקום שם הניחו אז אבן פינה למושבה הרצליה. ערכנו שם שמחת בית השואבה בחגיגיות רבה. למחרת יצאנו לכפר סבא ושם התארחנו בבית האכר, אחיו של הרב פנחס מטיקטין, וחתנו ר' אורי' כהן ז"ל

תלמיד סלובודקה. משם עברנו לרמתיים (אז נקראה עין חי) בדרך תפסנו גשם שוטף היינו לבושים בגדי קיץ ונעלי קיץ ונספגנו במים ובבוץ, קבלנו מחסה בבית בדואים.

בערב הגענו לפתח תקוה. בקרנו את הרב ציטרון, רבה של העיר, משם הזמינו אותנו לבית הרב ספיר הזקן. בבואנו לשם הופתענו למצוא קהל רב שהתאסף לכבודנו ויצאו לקראתנו ברקודים עם בקבוקים גדולים של רוטלים יין וחגגו איתנו כל הלילה שמחת בית השואבה. הכל נאמו לכבודנו וביקשו שהישיבה תקבע מקומה בפתח תקוה במקום בחברון. התרגשנו מאד מהיחס הזה. והתחלנו לחשוב אולי באמת פה מקומנו, אבל המנהלים לא קבלנו דעתנו.

לאחר זמן, כשהגיע הגרמ"מ אפשטיין זצ"ל לארץ, פנינו אליו כשלושה בחורים בתור משלחת והצענו לו רעיון זה. הוא השיב לנו שלש תשובות: א. יהי' הכרח לעבור ללמוד בעברית (אז פעלו גדוד מגיני השפה ונלחמו להכניס בכל מקום את השפה העברית); ב. הבחורים ישתדכו עם בנות הפרדסנים ויהפכו לאכרים - במקום להמשיך לעסוק בתורה; ג. יאלצו להצטרף לארגון "ההגנה" (בזמן ההוא לקח כל צעיר חלק פעיל בפלוגות ההגנה שפעלה במחתרת, בנגוד להוראות שלטון המנדט הבריטי), להתגונן נגד הערבים. אנו העזנו לשאול אותו מהי הרעה בזה? והשיב, שאם כן מוטב לשים מנעול על דלתות הישיבה. לפי הנסיבות של הזמן ההוא, היו תשובות אלו מחושבות מאד ומרחיקות ראות.

היו נימוקים לא להתישב גם בירושלים, משום הפילוגים והמחלוקת שהיו שרויים בה בכל עוזם באותה תקופה, ובחרו פינה צדדית ושקטה. ראשי ההתישבות היה להם גם חשבון בזה,שהודות לכך יתפתח הישוב בערי הנגב. ובאמת התישבו בעיר חברון יהודים רבים והתחילו גם לרכוש אדמות בסביבה (מגדל עדר, כיום גוש עציון, ועוד). ושום איש לא היה יכול לחזות מה שיקרה במשך השנים.

ב"שמחת תורה", כלומר שמיני עצרת, שהיתי ביפו. הפכנו את כל השכונה לתל של רינה ושמחה בכל רחובותיה.

אחרי סוכות התחלנו ללמוד מסכת יבמות. באותו זמן הגיע לארץ הגאון ר' אהרן בורשטיין המכונה הרב מטבריג. נכבדי ת"א החלו ליזום שימנוהו כראש ישיבה. הוא התחיל להגיד שעורים בביתו והפליא בגאוניותו. הציעו שימנו אותו כראש ישיבה ב"אור זורח". הגר"י הלוי לא הסכים. אני הייתי מתומכיו והלכתי לשמוע שעוריו במס' יבמות. (רשומים אצלי קצת משעוריו). נסיון זה לא הצליח.

החלטתי לעבור למקומי בחברון. המנהלים הגר"א גרודזנסקי והגר"י סרנא רגזו עלי על תמיכתי למינוי הרב בורשטיין, כי הרי היה ידוע מהלוחמים נגד מוסר (ראה בספרי "פולמוס המוסר") וגם הסכים לישיבה בתכנית לימודים כלליים (עמד בראש ישיבת בוגורדסקי שיסדה שושנה פרסיץ). בשיחתי אז עם הרב בורשטיין, אמר לי שהוא מודה שהמוסריים בשעתם צדקו כי רק ישיבותיהם החזיקו מעמד, אבל בכ"ז לא סמכו עליו. הוא נתקבל לאחר זמן כר"מ בישיבת הרב קוק בירושלים ונפטר שם.

בחברון למדתי בשקידה רבה. במשך הזמן הגיעו לחברון אדמו"ר הסבא, הגרמ"מ אפשטיין, הגר"מ פינקל (בן הסבא) והשמיעו שיעורים ושיחות. התרבו התלמידים, כמאה ויותר מסלובודקה, עלו גם מישיבת טלז, מארה"ב, מאנגליה, והישיבה פרחה וגדלה (ראה "תנועת המוסר" ח"ג).

כבחור ישיבה

הגר"א גרודז'נסקי חזר עוד בחורף תרפ"ה לסלובודקה. בישיבה נתקבל כמשגיח ר' ליב חסמן. התקרבתי אליו הרבה ונהניתי משיחותיו. בחוה"מ סוכות תרפ"ו נפטר פתאום ר' משה פינקל בבי"ח בירושלים בגיל 47, הסבא התגבר על צערו והמשיך בהשפעתו בתיאום עם ר' ליב ז"ל, ורוח הישיבה היתה עילאה. גם המצב הכלכלי היה תקין. באו יהודים ושכרו בתים אצל הערבים וסידרו אכסניות לתלמידים. בחורים רבים לימדו את הבאים ממדינות הרווחה (הם רצו בעיקר לקבל סמיכה לרבנות) וקיבלו שכר הוראה. גם לי היה תלמיד בן עשירים מאמריקה. בנימין הורביץ, צעיר בן 17–16, בעל כשרונות גדולים ושקדן. גרתי עמו יחד בחדר. גם אמו ואחיותיו ישבו בארץ בגללו, בפתח–תקוה. היה בן יחיד. הוא נהרג ביחד עם עוד תלמידי ארה"ב בפרעות אב תרפ"ט בחברון (כתבתי עליו בספר זכרון קדושי חברון).

יסדנו בחברון אוצר ספרים. הייתי מראשוני מייסדיו. נסעתי עם הר' יחזקאל פרצוביץ ור' צבי פוחוביץ ז"ל לערים שונות (ת"א, צפת, טבריה ועוד) לאסוף ספרים. קבלנו ספריה מחו"ל והחלפנו ספרים עם בית הספרים הלאומי וכו'. יסדנו גמ"ח, וכך התחילו להתפתח כל הענינים.

היינו מבקרים לפרקים בירושלים להכיר את גדוליה וגם לקנות את המצרכים הדרושים. יש שנסענו גם לתל–אביב, ובפרט ביומא דפגרא, ובאנו במגע עם תלמידי סלובודקה לשעבר. תלמידים החלו גם להשתדך עם בנות ירושלים. הראשונים היו ר' אפרים סוקולובר (שימש אח"כ כרבה של רעננה) עם בתו של הרב ברנשטיין, עולה מארה"ב, ור' מיכל שלפוברסקי עם בתו של ר' יוחנן בלומנטל, ראש בית היתומים. בחתונות אלה באו בחורים רבים והתידדו עם אנשי ירושלים מהישוב הישן. בזמן הראשון התיחסו בני הישוב הירושלמי בבקורת עלינו: בלי זקנים ופאות, לבושים בגדים קצרים וכובעים מודרניים, ומתנהגים בנמוסי אירופה. אולם לאחר שהתקרבו אליהם והכירו פנימיותם ודקדוקיהם במצוות, התחילו להוקירם ולכבדם.

ראוי לציין היחס המיוחד של הגה"צ ר' חיים זוננפלד ז"ל לבחורים שכיבדם מאד. אני ביקרתי בביתו ושוחחתי אתו לא פעם. העריץ את הגרנ"צ הסבא ז"ל.

ביקרתי גם את הגה"צ אלפנדרי בהיותו בן 115. גם הוא התיחס במיוחד לתלמידי

חברון, אולם מתח ביקורת למה לא מגדלים זקן. לדעתו תספורת הזקן כעין תער–פטור אבל אסור (כך משמע לדבריו מהרמב"ם, ופוסקים אחרים שמתירים - טעו). שני הנ"ל גרו בעיר העתיקה קרוב לכותל המערבי.

בשנת תרפ"ה עלה לארץ אחי ליב. הוא התגורר יחד עם אחי ואחותי בקובנה וניהלו בית חרושת לסוכריות בשותפות עם הרב רודנר (שהי' אח"כ רב ודיין בחיפה ונפטר בשנת תשל"ה בזקנה מופלגת). סידרתי לו עבודה בביח"ר לסוכריות של שולמן. במשבר שפקד את הארץ פוטר, עבד קצת אצל שמעון לופיאנסקי בכפר סומל (הי' לו שם משק). לבסוף החליט להגר מהארץ, למד שחיטה ונסע לדרום אפריקה, שם פגש את בת דודנו דבורה דובצ'נסקי מקלם (בת אחות אבי עטיל אשת קופל) ונשא אותה לאשה. שימש בתחילה כשוחט ואח"כ החל לעסוק במסחר בעיר יוהנסבורג, במקום שנמצא עד היום.

בימי הקיץ הייתי יוצא יחד עם עוד בחורים לת"א, היינו מתרחצים בים (מקום הרחצה היה בסוף רחוב אלנבי), שטים בסירות על הירקון (על יד בית שמעון לופיאנסקי) ובאים במגע ידידותי עם נכבדי העיר, תלמידי סלובודקה לשעבר. היה להם גם מנין מיוחד בשבתות בבית הרב יוסף זאב ליפוביץ ברחוב לילינבלום. היינו מתאכסנים במלון "בן זכאי" של הרב גורפינקל (למדן מופלג ומשכיל) ברחוב בן זכאי, שם הי' מרכז תלמידי הישיבה בת"א.

בשהותנו בת"א, קרו מקרים שפגשנו ילדים בעלי כשרונות והבאנו אותם לחברון. כך הביאו לישיבת חברון בירושלים את ר' אברהם פרבשטיין, שאביו גר אז בת"א, מרדכי סלונים ועוד. גם משה גולד ז"ל והרב דב כהן באו אז בתור נערים צעירים לחברון מכח זה בהשפעת הרב ליפוביץ הנ"ל.

בתחילת שנת תרפ"ז, מיד לאחר סוכות לקה הסבא הגרנ"צ בשבץ מוח, והרופאים ציוו עליו לשכב במנוחה כמה זמן. הוא בחר כעשרה תלמידים מהמקורבים שימצאו על ידו בירושלים ויטפלו בו בתורנות ובאותו זמן ילמדו שם לפי סדר מסוים שיקבע. נפל בגורלי להיות בין העשרה. הסבא אוכסן במלון ורשבסקי (אז ברחוב סנט פאול) הבחורים שכרו חדרים במקומות שונים בעיר. אני גרתי ברחוב ישעיה, זכרון משה, ביחד עם בצלאל כהן ז"ל. למדנו בבית היתומים הספרדי ברחוב יפו (על המשמר). כל אחד שימש כתורן במשך יממה. היה תענוג רוחני להמצא בחברת הגרנ"צ, לראות הנהגתו ולשמוע שיחותיו (ראה ב"תנועת המוסר" ח"ג תאור מה על כך). היו חוויות רבות. לא נתנו לשום איש להכנס אליו מלבד הרופאים והפרופ' שרייבר שהובא לכך מגרמניה. בער"ח אדר נפטר ורבבות השתתפו בלוויתו ע"י אותו המלון. מעניין לציין שלי לא היה נותן לשמשו שימוש שלא מכובד, משום שאסור להשתמש בכהן. היה מעיר על כל תנועה ועל כל דיבור. עמד בקשרי ברכות שלומים עם הגר"ח זוננפלד והג' אלפנדרי. פעם שלח לרוקח אחד במאה שערים (שהיה מפורסם כאיש חסד) שיתפלל עבורו. בימי מחלתו הגיע בנו הג' ר' אליעזר יהודה מפולני' לבקרו ונשאר עד אחר פטירתו.

אחר פטירתו חזרנו מירושלים אבלים ומרוגשים מאד. כאילו העולם חשך בעדנו. לא יכולנו להרגע. מרוב התרגשות כתבתי עליו מאמר הערכה גדול ליום השלושים, שהתפרסם ברוחב כל הגליון בצד אחד בעתון "קול ישראל" שיצא אז לאור מטעם אגו"י. חתמתי בפסבדונים "בן", האותיות האחרונות של דב הכהן. איש לא ידע מי הכותב (הראתי את כתב היד רק להג' ר' יצחק מאיר בן מנחם – פצ'ינר, שגרתי אתו בשכנות חדר). זה היה המאמר הראשון שכתבתי ופרסמתי בחיי. הוא עשה רושם עצום ועורר בישיבה השערות שונות מי כותבו. רק לאחר הרבה זמן נתגלה הדבר ע"י עורך העיתון.

זה נתן לי דחיפה לכתוב והתחלתי לפרסם בירחון "הנאמן" בטלז שירים ומאמרים. (ראה ב"הנאמן" שיצא לאור בעיר טלז, ליטא, שירים שלי: "כלות"; "באהבתי", בפסבדונים, והמשך מאמרים בשם "הסתכלות" חתום בשמי, ועוד).

הר' ישראל זיסל דבורץ יזם להוציא חוברת זכרון ע"ש הסבא הגרנ"צ ז"ל. ערכתי אותה וכתבתי בה שתי הקדמות: מאמר אחד בשמי על הסבא; מאמר אחד על חינוכו בשם "דוכן", ומאמר שיחה בשם "דן בן יעקב".

חליתי במקרה בדיזנטרי'ה והרופא פקד עלי לנוח בבית כמה ימים. הייתי אז בירושלים, ניצלתי הזמן והתחלתי לכתוב על תולדות תנועת המוסר. חוברת זו שימשה לי אח"כ לרקע של ספרי על תנועת המוסר שחברתי לאחר כמה שנים. הג' רי"ל חסמן זצ"ל – שהייתי מהמקורבים אליו ביותר – היה מבקשני לפרסם מאמרי תגובה על ענינים שונים. חתמתי בשם "אחד הרבנים". פעם נודע שמאחורי מאמר מסוים עומד הנ"ל, והרב רפאל קצנלנבויגן יצא ב"קול ישראל" נגדו - בלי להזכיר שמו - בבקורת חריפה למה הגרי"ל יורה חיצים מאחורי הגדר ואינו יוצא בגלוי.

בשנת תרפ"ח למדו בישיבה מס' חולין. שקדתי על מס' זו וגם למדתי יורה דעה מתחילה עד הסוף בבקיאות רבה ובחריפות. החברותא שלי היתה דוד גולדברג, דוד סלוצקר, שכיהן אח"כ כרב בליטא, בעיר ציטיביאן, ונספה שם בשואה. לאחר שגמרנו, עברנו על פתחי רבני ירושלים (כפי שנהגו כל הבחורים) וקבלנו היתר הוראה. נבחנתי ע"י הרב פראנק, הרב חרל"פ והרב המכונה טפליקער. לקחתי היתר הוראה גם מהגאון בעל "חבל יעקב", ר' יעקב הכהן בורכוב. הוא לא נהג לתת סמיכות אבל עמדה לי זכותי שהי' ידיד לאבא זצ"ל בהיותו רב בוועקשנע, סמוך לכפר מולדתנו פיביאן (ראה בתחילת הרשימה). לקחתי גם סמיכה מהג' ר' יוסף הלוי אב"ד דיפו, שהכירני עוד מישיבת "אור זורח" (כנ"ל). מלבד הנ"ל לקחתי סמיכה מר' יוסף גרשון הורוביץ ראש ישיבת "מאה שערים" ורבה של שכונה זו, ומר' מיכל הורביץ מגדולי רבני ירושלים.

בשנים תרפ"ח תרפ"ט, הגיעו בחורים רבים מאנגלי' ומארה"ב ללמוד בחברון. ביניהם שכבר שימשו ברבנות.הבחורים המבוגרים שימשו להם מלמדים בגמ' ובפוסקים. היה לי תלמיד כזה בשם הרב פורמן. הוא בא לחברון עם אשתו, שכר דירה, ואני עברתי מאכסני' שלי אצל הגב' חייכל - לגור בדירתו. גם קיבלתי תלמיד צעיר בשם בנימין הורביץ, בן

פורים תרפ"ח בישיבת חברון המחבר בשורה הראשונה שני מימין

אחיו של השוחט מפתח תקוה, הרב שמעון הורוביץ. הוא היה בן יחיד בן עשירים ואמו ישבה אתו במיוחד בארץ עם שתי בנותיה כדי לטפל בו. גרתי אתו בחדר אחד וטפלתי בחינוכו, הוא התפתח מאד בלימוד ובי"ש, כבר כתבתי על כך למעלה.

בשנת 1927 או 1928, היתה רעידת אדמה בארץ. נהרסו כמה בתים בירושלים ובצפת. גם בחברון נהרס בית ונהרגו כל יושביו הערבים. הערבים סיפרו שבעל משפחה זו נשבע לשקר על קברו של יצחק במערת המכפלה, והואיל ויצחק הוא קנאי (כנראה ע"פ הכתוב "פחד יצחק") קבלו עונשם. אני הרגשתי בשבתי בחדר כי הטיח נופל והבית מתמוטט, וברחתי החוצה, אולם לבית שבו התאכסנתי לא קרה כלום.

בחורי ישיבת חברון
יושבים מימין: אליהו קוינט, מנדל שיינין, אפרים סוקולובר (החתן), בצלאל כהן שיקוביצקי, משה ברויער
עומדים: אליהו קושלבסקי, אהרן כץ, יחזקאל פרצוביץ, אריה רביץ, דב כ"ץ, דב מעייני, אברהם פנחס גרוזינסקי, מרדכי שולמן, שמואל כץ, יצחק הוטנר

התחילו ללמוד בישיבה סדר קדשים, והגמ"מ אפשטיין הגיד שיעורים על מסכתות אלה. למדתי המסכתות זבחים ומנחות. כתבתי חידושים על מסכתות אלו שנמצאים איתי בגנזי. פרסמתי מתוכם מאמר מקיף על "מריקה ושטיפה" בספר הזכרון שיצא לכבוד הגר"י הרצוג זצ"ל. גם בחתונתי דרשתי על נושא זה. לא ציינתי למעלה שכתבתי חידושים גם על מס' חולין ויו"ד. במחברות רשומים חידושים גם על מסכתות: שבת, ב"ק, ב"מ, ב"ב ועוד. על נושא בענין בכורים פרסמתי ב"הנאמן" שיצא בעריכתי בת"א.

התחילו להציע לי שידוכים אבל כל ההצעות לא היו לפי רוחי ולא שמתי להם לב. הציעו לי שידוכים עשירים עם בנות ארה"ב ודחיתי אותן.

*

חותנו הרב זאב גולד

בקיץ תרפ"ט (1929) הציע לי הר' עקיבא קירשטיין את בת הרב זאב גולד - אסתר. הרב גולד היה אז רב בברוקלין, ואמו פרידה דבורה אלמנת הרב יעקב מאיר קרבצ'ינסקי (אב"ד קאפולי ומאריאמפול), ביחד עם הבת הנ"ל ובנו היחיד משה, התגוררו בתל–אביב (רח' קאלישר 17). הרב גולד היה מבקר כמעט כל שנה בארץ. באותו זמן, בחודש תמוז תרפ"ט, נפגשתי אתו במלון כרמל בת"א בקשר עם ההצעה הנ"ל. שוחחנו רבות ומצאתי חן בעיניו. לאחר כמה ימים הפליג לחו"ל ואני באתי לנמל יפו כדי ללוותו, ובכוונה כדי להפגש עם בתו אסתר. באותה אוני' הפליג לחו"ל חברי דאז ר' אהרן מילבסקי (שכיהן אח"כ כרב באליטא ולאחר מכן במונטיבידאו וכעת שוכן בירושלים). אני באתי בתרוץ ללוות חברי, אבל הכוונה האמיתית היתה כנ"ל. נפגשנו והרב גולד הציג אותי בפני בתו הנ"ל. לאחר כמה ימים פגשה אותי אסתר ברחוב בת"א ואמרה לי שהסבתא שלה רוצה לשלוח חבילה לאחיה בחברון וביקשה אותי לבקר בביתם. זה היה תכסיס כדי להפגש. ביקרתי אצלם, ומאז קשרנו הכירות. אסתר היתה מפורסמת בת"א כבחורה יפה וחיננית והיו לה מהלכים בחברה הגבוהה והקלאסית, אם כי דקדקה בגאון במצוה קלה כחמורה, ומוכיחה לכל מכריה על שמירתן. הרבנית הסבתא חשבה שהיא צריכה להנשא לבחור ת"ח משכיל ועשיר ולחיות חיי רווחה, אבל אסתר דוקא שאפה להנשא לבן תורה וחרד, ומצאה בי.

בינתיים חלו תשעת ימי האבלות שבין המצרים, חזרתי לחברון וביום שישי י' מנ"א חזרתי לשבת נחמו לת"א להמשיך פגישותינו.

בכותל המערבי עם בנו ר' יהושע
עשרות שנים אחרי האירועים

באותם הימים פרצו המהומות לרגל הקמת המחיצה בכותל המערבי, והערבים התנפלו להכות ביהודים בצפת, בירושלים וביפו. בערב שבת נחמו החלו להשתולל גם בחברון ובשבת הרגו כשבעים איש, ביניהם עשרים ושלושה בחורי הישיבה והמזכיר, מלבד פצועים רבים, שכמה מהם נפטרו לאחר כמה זמן. בין הפצועים קל נמצא גם משה גולד (ע"ה). כשנודע לנו בת"א על האסון נזדעזענו, וזימנו ועד בע"ב להושיט עזרה להעביר את הישיבה לירושלים. נסעתי מיד לירושלים וסידרנו משמרות לילה ויום לשבת ליד הפצועים, וטיפלנו להסדיר את ארגון הישיבה בירושלים, קודם בבי"ס ברח' הרב קוק ואח"כ בביכ"נ אחוה בשכ' זכרון משה. אני

בלימוד עם סבא גולד

הסתדרתי תחילה במלון רוזנברג ברח' סט פאול, אח"כ שכרתי חדר בבית משפחת הרב דוב קוק בשכ' אחוה, יחד עם דוב כהן, שהיה עדיין צעיר אמריקאי תחת פיקוחי. לאחר כמה ימים הובאו החפצים של כל אחד מחברון ונמסרו לידי.

אסתר קיבלה בינתיים מברק מאביה שתבוא מיד לאמריקה. משה שב בעצב מזועזע ונסע מיד (לאחר כמה זמן נסע ללמוד בישיבת מיר). ואסתר לא הסכימה בשום אופן לעזוב את הארץ. היא השיבה במברקים שלא תזוז מכאן, ונשארה עם הסבתא פרידה דבורה גולד. אני המשכתי לבקרה והתקשרנו מאד. באתי בקשר מכתבים עם אביה וקבענו להתארס. מענין שבחילופי מכתבינו פרץ בינינו סכסוך מדומה. הוא הציע לפני תכנית, שניטע פרדס, ואני, מלבד שאמשיך בעסק התורה אהיה **פרדסן**. אני השבתי לו שאני מסכים להיות **בעל פרדס**, אבל לא פרדסן. כוונתי היתה שאני מוכן להיות אחראי לנטיעת הפרדס ולניהולו, אבל רוצה להשאר כאיש שתורתו אומנותו. הוא הבין שאין אני מסכים לטפל כלל בפרדס ורק להיות בעל רכוש הפרדס וזה היה בניגוד לכל השקפתו ודמיונו. הרב יצחק דבורץ ז"ל שהכירו מכאן ומארה"ב תווך בינינו. התווכחנו על יסוד המאמר "טוב תורה עם דרך ארץ", אם העיקר הוא התורה או העיקר (מבחינת הזמן) הוא דרך ארץ.

שנות הנישואין הראשונות

בכ"א בטבת תר"ץ התארסנו בבית הסבתא פ"ד גולד בת"א ברח' קלישר 17 במעמד רב של רבני ת"א ואורחים רבים. השתתף גם ר' דוד הכהן והרב מרדכי סנדר קופשטיין מרדין (הוא גם דרש), וגם הרב מאיר ברלין (רב בת"א) ש"ח קוק ועוד... אני אמרתי חידושי תורה על ביכורים באילן הסמוך למיצר (פירסמתים לאחר זמן ב"הנאמן"). הרב גולד היה באמריקה. קבענו את החתונה לאחר שנת האבל של הפרעות. חזרתי לירושלים ללמוד בישיבת חברון וניהלתי חילופי מכתבים מעניינים עם ארוסתי. נסעתי לעיתים קרובות לבקרה, היא ביקרתני גם בירושלים. היינו מוזמנים לשבת בבית הרב מאיר ברלין (נשיא המזרחי), בקרנו את הרב הראשי הגאון הגרא"י קוק זצ"ל, ראשי ישיבת חברון, הרבנית אלמנת ר' יצחק בלאזר, אלמנת הנצי"ב (אמו של הרב ברלין) ועוד ועוד.

באותו זמן ששהייתי בירושלים ערכתי את ספר הזכרון לתלמידי ישיבת חברון שנהרגו. ההקדמות נכתבו על ידי וכן רוב תולדותיהם של התלמידים ז"ל. התכתבתי עם הוריהם (כמעט כולם התגוררו בחו"ל) וקבלתי מהם פרטים עליהם. עזר בעריכה גם ר' יצחק הוטנר שלמד אז בישיבה בחברון ובירושלים. מיד לאחר חתונתי התארח כמה ימים בביתנו בת"א וסיימנו את הספר הנ"ל.

בחתונתם יום ג' מנ"א תר"צ

ביום שלישי י"ג מנ"א תר"ץ התקימה חתונתי בת"א במעמד ראשי הרבנים, הגרי"ש אהרונסון והגב"צ עוזיאל ז"ל, עשרות מרבני הארץ וקהל של מאות רבות. החופה התקימה במלון גדול ברחוב אלנבי מול הדואר (כעת בנין של ההסתדרות) הסעודה בחצר בית הרב גולד ברח' קלישר 17. גם בסעודה השתתפו מאות. חותני בא מארה"ב לחתונה. דרשתי פלפול ארוך בסוגיה דזבחים (מריקה ושטיפה) לא נתנו להפריע באמצע וגמרתי הכל. היו עוד דרשות אבל הופרעו. נכנסנו לגור בדירה זמנית ברחוב אחד העם מול ביהכנ"ס הגדול. בשבת נסענו לחיפה למלון גרוס שם ערכו שלוש פעמים שבע ברכות. עליתי למפטיר בביהכנ"ס המרכזי. דרשתי חידושי תורה בכל סעודה. ביום ראשון היינו מוזמנים לשבע ברכות בבית העשיר יעקב לוריא, (יהודי אמריקאי ידיד של הרב גולד, נפטר בירושלים). השתתף בחגיגה גם המלומד הידוע דוד ילין.

נוטע עץ בפרדסו ברמת גן תר"צ

לא סיפרתי שהיתה תוכנית שלאחר החתונה ניטע פרדס בין רמת גן לבין בני ברק. חותני כבר ניהל מו"מ עם משרד קרקעות של בית הלחמי ע"ד קניית שלושים וארבעה דונם אדמה (בתוך שטח של 150 דונם שקנו מערבים מכפר סלמה), במקום הנ"ל ע"מ לנטוע שם פרדס. מזה אני הייתי צריך לקבל 10 דונם בתמורת הנדוניה שהבטיחו לי. בזמן ההוא היה זה סכום גדול. אני גמרתי את קניית האדמה מבית הלחמי, לכל דונם שלמנו 25 לא"י (לערבים שילמו 18 לא"י). הייתה זו שנה לפני שביעית והיו צריכים למהר לנטוע הפרדס לפני שתגיע שנת השמיטה. לקחנו למנהל עבודת הפרדס את שמואל פיקרסקי (בן הדוד צבי פיקרסקי ממרחביה). מיד אחר החתונה התחלתי לטפל בנטיעת הפרדס. הייתי נוסע כל יום למקום, סידרנו השקאה קליפורנית ושתלנו

קליפורנית ושתלנו שתילי תפוזים ואשכוליות. על יד השטח שלנו נטע פרדס גדול מר סטביצקי מארה"ב וטיפל בזה חתנו הרב גודמן ז"ל. עבדנו בצוותא. פועלים לקחנו מלשכת בני–ברק.
שילמנו לפועל 20 גרוש ליום ולפועלת 15 גרוש. לי נקבעה משכורת בסך 12 לא"י לחודש. חותני חזר לארה"ב וכל הכספים שהיה צורך להשקיע עמדו לרשותי (בבנק ברקליס בת"א), וכל החשבונות התנהלו על ידי. בכל הסביבה ההיא לא היה כביש (החל מביה"ס ברחוב יהלום) והיו צריכים ללכת בחול עמוק עד שהיו מגיעים למקום. בכל השטח מצד אחד עד גבול בני–ברק ומצד שני עד רמת–גן לא היו שום בתים, מלבד בית קטן בקרן הרחוב (כעת רח' מודיעין) שבו גר הרב לנדרס.

באותה שנה בחודש אב התחתן גם הרב בצלאל כהן עם בת ת"א והיא חוה בת ר' יוסף פינס (סוחר עשיר, מתלמידי סלובודקה הותיקים) והבתים שלנו נקשרו בקשרי חברה וידידות. לראש השנה ויוה"כ תרצ"א נסענו לישיבת חברון בירושלים והתאכסנו בדירת ר' אהרן כהן. גם ר' בצלאל נסע לימים הנוראים לישיבה. מקרה זה גרם למפעל גדול שהיתה לו השפעה למשך שנים. עוד בחיי הגרנ"צ פינקל זצ"ל, רצו לייסד בת"א כולל אברכים כמרכז תורה במקום, אבל לא יצא לפועל. והנה בעצם יוה"כ בין תפילת מוסף לתפילת מנחה ונעילה, החל ר' שמואל פינקל זצ"ל (בנו של הסבא) לדבר איתי ועם ר' בצלאל שבהיות שאנו גרים בת"א נשמש הגרעין לכולל כזה ונקבל היוזמה להקים המפעל המדובר. הוא דיבר גם עם ר' חיים זאב פינקל ור' טוביה ליסיצין ובמוצאי יו"כ התקיימה ישיבה בבית ר' יחזקאל סרנא והחליטו לייסד את הכולל הזה.
בחוהמ"ס נקראה אסיפה גדולה של נכבדי ת"א במלון שפת הים (השתתף כמדומני גם הגרמ"מ אפשטיין). נבחר ועד של עסקנים וקיבלו עליהם להחזיק 10 אברכים. אני הופעתי אז בפעם הראשונה לפני ציבור. היה זה בעל כרחי. הר"ז פינקל הכריז שאני אברך בשם האברכים, תפס אותי בכוח והביאני אל בימת הנואמים. באין ברירה נאמתי. כזכור לי, אמרתי שכרך נקרא רק כשישנם בו עשרה בטלנים (מגילה) ורש"י מפרש: בטלנים, שבטלים ממלאכה ופנויים לבית המדרש למנין לתפילה. ת"א הגדולה עדיין אינה נקראת כרך, ורק עכשיו לאחר שיושיבו בה 10 בטלנים, שיהיו בטלים מכל עבודה וטרדה ויה' עוסקים בתורה, תקבל ת"א שם כרך ויוכלו לברך עליה את הברכה: "ברוך מציב גבול אלמנה".
המוסד הוקם, ועד האברכים היה מורכב מהרבנים ליסיצין, זאב פינקל, דוד ויין, בצלאל כהן ואנוכי. למדו בתחילה בביהכנ"ס הגדול בצד נחלת בנימין. ישיבות הועד התקיימו בביתי. לפי הצעתי נקרא המוסד בשם "היכל התלמוד". בין האברכים הראשונים נמנה ר' שמואל אברהמוביץ מי שהיה רבה של רמת יצחק, ור' פסח קוקיס, רבה של בת–ים. לאחר זמן עברו ללמוד בביהכנ"ס ירושלים ברח' גרוזנברג, ובשנת תרצ"ד הוקם

הבנין ברח' יהודה הלוי. עסקניו הראשיים היו: ר' יוסף פינס, ר' יחזקאל חבס, ר' בצלאל לפין, ר' אברהם אהרונסון ורי"ז ליפוביץ.

הכנסתו של בננו יעקב בבשאעא"ה התקיימה ב"היכל התלמוד" בתחילת גמר בנינו בסיון תרצ"ד.

אני למדתי שנתיים בכולל זה, ושמרתי כל סדריו, ורק בשעות אחר הצהריים הייתי נוסע לפרקים לפרדס. גרתי ברחוב מוהליבר קרוב לביהכנ"ס בגרוזנברג. שום תמיכה מכספי הציבור לא לקחתי והתפרנסתי ממשכורתי מניהול הפרדס. בשבתות היינו סועדים תמיד על שולחן הסבתא פ"ד גולד ברחוב קלישר. בקיץ תרצ"א התחלתי להגיד שיעור במשנה זרעים לפני צעירים אקדמאיים בביתו של מר ד"צ פינקס (שהי' אח"כ שר התחבורה ועסקן מפורסם), כשלוש פעמים בשבוע. תוך שיחות רעים נולד הרעיון לייסד ארגון רחב של צעירים ללימודי היהדות. באותו זמן היה גם הרב דוד ויין מגיד שיעור בתלמוד לפני צעירים בביהכנ"ס "מאה שערים". נדברנו יחד ואחר סוכות קראנו אסיפה של צעירים, שהשתתפו בה גם לומדי השיעורים הנ"ל, ונוסד הארגון המוצע בשם **"ארגון צעירים ללימודי יהדות"**. הארגון הזה פעל רבות עד תחילת המלחמה העולמית השניה. היה לו מועדון, שהיו מתאספים בו כל ערב עשרות חברים לשיעורים וגם למשחקים. התקיימו שיעורים בתלמוד, הסטורי', ספרי חקירה וכו' עם טובי המורים. בלילי שבתות או בשבתות היו מתקיימות הרצאות בנושאי יהדות שהיו מושכות מאות צעירים וגם מבוגרים. בחגים, לרבות חנוכה, ט"ו בשבט וכו' היו מסדרים חגיגות בתכניות עשירות תוכן. נוסדו גם תאים מיוחדים לבנות עם וועד מיוחד. לאחר מכן פעלו בתיאום. מנו כחמש מאות חבר ויותר, וזה היווה מרכז תרבותי בעיר.

ניסו לייסד סניפים או להתקשר עם ארגונים דומים - בירושלים, חיפה ופתח תקוה. התקיימו פגישות ארציות. נוסד ועד ארצי במטרה לייסד ארגון כללי כזה בכל הארץ שהשתתפו בו כל המפלגות עד נטורי קרתא. חברי הוועד היו: הרב שכטר מירושלים, הרב רבינוביץ מנהל "דורש לציון" בירושלים; בצלאל בזק; מונק מבני–ברק ואנוכי. נקרא כנס בפתח תקוה מנציגי כל הארגונים, בו הרציתי אני על תכנית הארגון. בכנס נפלה מחלוקת בגלל מכתב ששלח הגרא"י קוק, שנטורי קרתא לא נתנו לקרוא אותו ובעיקר - עמרם בלוי, אחיו של הרב משה בלוי. בגלל המחלוקת לא היו תוצאות לכנס והכל התפורר. יש מאמר מפורט על הכנס ב"היסוד" מאותו זמן.

אולם הארגון בת"א פעל כדרכו. סודר גם מנין מיוחד בשבתות (נשאר ממנו שריד עד היום). במלאת שבע שנים לקיומו של הארגון, הוציאו חוברת בשם "במישור" על תולדותיו ופעולותיו. מבין חברי הארגון התחתנו רבים ביניהם, ורוב בניהם למדו ולומדים בישיבות ומחנכים גם את צאצאיהם בישיבות, ומזה אפשר ללמוד כמה פרי עשוי לצמוח ולגדול מגרעין אחד.

בתקופה מסוימת גם יצא מדור מיוחד בעתון "היסוד" מטעם ארגון זה. אף כיהנתי בארגון זה כנשיא.

באותו זמן גם טיפלנו **בארגון חניכי הישיבות בת"א**. היו עורכים כנסים, מסיבות חג, ולפעמים גם הרצאות. נוסד שיעור מיוחד בתלמוד. הפעולות התקיימו ב"היכל התלמוד" שבו היה המרכז. כל אורח, אישיות תורנית - היה מוזמן להגיד שיעור בהלכה, והיו משתתפים מאות תלמידי חכמים. בתקופות מסוימות סודרו כל שבת מסיבות עונג שבת. התקיים מנין מיוחד. סידרו קבלות פנים לגדולי תורה. בתקופה מסוימת נערך מדור מיוחד ב"היסוד". במשך שנים יצא מטעם ארגון זה **"הנאמן"** שאני ערכתיו ביחד עם הרב א' פריז. כתבתי מאמרי המערכת בשם ד–ץ. אני לקחתי בארגון זה חלק פעיל ביחד עם הרב זאב פינקל ז"ל. כשעברנו לירושלים התבטל הארגון וגם "הנאמן" עבר לידיים אחרות.

בסוף שנת תרצ"ב נתמנתי לר"מ ב**"ישיבת תל אביב"** (לכתות ה–ח), וגם בתפקיד של מרכז כל ענייני הישיבה. כרמי"ם כיהנו בה הרב מאיר ברלין (בן דוד של הרב ברלין הידוע), הרב יוסף זאב ליפוביץ והרב אליהו דב ברקובסקי, שלושתם גדולי תורה ורבנים ותיקים. אני התחלתי להגיד את השיעור הגדול (של הרב ברלין) בלימוד תוס' וראשונים, ופיקחתי על הלימודים הכלליים שלאחר שעות הצהרים וארגנתי הכנסות הכספים. מקום הישיבה הי' בביהכנ"ס הגדול בת"א בקומה העליונה. הצלחתי להעלות הרמה ולהגדיל ההכנסות. הרחבתי את הוועד, החברים הפעילים היו: יו"ר ש"ח קוק, הרב מ. יעקבסון, גזבר - רוזנבלום, ש. פוליאציק, א. הניגמן, הרב קופשטוק ועוד. קיבלתי מורים חדשים ללימודי חול. במשך שנים אחדות התחלפו הרמי"ם ונכנסו כוחות צעירים: הרבנים א. פריז, דב לפין, גבריאל ריקליס. בתקופה מסוימת כיהנו כרמי"ם גם הרבנים צבי מלצר ז"ל, יעקב כלאב ז"ל, ובסוף הרב בן–ציון פייגלסון ז"ל. שיכללתי בישיבת ת"א את לימודי החול, השגתי מורים טובים ופיקחתי עליהם. נביאים לימדתי אני בעצמי, כי בין כך ובין כך נמצאתי כל היום בישיבה. בתקופה מסוימת הנהגתי גם תפילת שחרית והייתי נוסע מרמ"ג בבוקר השכם לתפילה.

התחלתי לטפל בהקמת בנין לישיבה. לאחר מאמצים השגנו מגרש ברחוב טרומפלדור והתחילו לבנות. הייתי גם מרכז פעולות המגביות להשיג כספים. בחודש אדר תרצ"ז (כמדומני) הניחו אבן הפינה לבנין הישיבה ע"ש הרב שלמה אהרונסון (רבה הראשון של ת"א) ביום הזכרון הראשון לפטירתו. אני נסעתי לירושלים להביא את הרב טייטלבוים כדי שינהל את טכס הפתיחה. בדרך מירושלים התנגשה המכונית שנסעתי ונפצעתי בראש וברגליים ושכבתי כמה חודשים. עברנו אז מדירתנו ברחוב מוהליבר לרחוב נחמני 62. בינתיים פרצו מהומות בארץ ויהודים שגרו על גבול יפו ברחו מבתיהם והתישבו על המגרש של הישיבה. לאחר כמה זמן פינו אותם והצליחו להקים את השלד. השקעתי מאמצים רבים בבנין, בגבית הכספים, בתוכנית הבניה וכו'.

בשנים אלה פעלתי גם בארגון כל מוסדות החינוך החרדי בת"א, לרגל המצב החמור ששרר בהם. מוסדות אלה היו לגמרי עצמאיים (עדיין לא היה חינוך אגודאי או עצמאי),

והיו צריכים לדאוג בעצמם להחזקתם וכולם היו דחוקים מאד. יסדנו מועצה משותפת לכל המוסדות בשם "**ארגון מוסדות החינוך החרדי**", השתתפו בו: "הסתדרות החרדים", "סיני", "שערי תורה" מנוה שלום, יפו; "אהל יעקב", "חורב".

אני הייתי רוח החיה בארגון זה. בדקנו גם את המצב החינוכי בכל מוסד והכנסנו בהם שיפורים. דאגנו גם למגביות ולבסוף נכנסנו בתור רשת מיוחדת לקבל תמיכה מ"הוועד הלאומי" ומהעיריה. המפקח היה ד"ר הולצברג (עציון) שיחי'.

התעוררה שאלה על המשך הלימודים של הגומרים. לא רצו לנסוע לירושלים לישיבות והתלמידים המשיכו בגימנסיה הריאלית הדתית שבראשה עמד ד"ר הולצברג.

בתחילה פתחתי בישיבה שתי כיתות נוספות וקיבלתי לר"מ את הרב ראובן טרופ ז"ל. אבל לא היה תקציב. אז נתקבל לרב ראשי בת"א הרב עמיאל (בשנת תרח"צ, בערך) ומיד פנינו אליו שיקבל עליו אחריות לכתות הנוספות. לאחר שנה אספנו את גומרי "הסתדרות החרדים ו"ישיבת ת"א" וייסדנו את "**ישיבת הישוב החדש**" בראשות הגרמ"א עמיאל ז"ל. לימודי הקודש התקיימו בתחילה באולמות שונים עד שעברו לרח' נחמני. לימודי חול למדו בביה"כ הגדול באולמי ישיבת ת"א ואני פיקחתי עליהם במשך זמן מסוים. כראש ישיבה שימש הרב ראובן טרופ. לאחר כמה זמן בחר הגרמ"א עמיאל ועד, שבו השתתפו ראשי המזרחי, הרי"ל מימון, הרב ברלין, חותני הר"ז גולד ועסקנים שונים. תיכננו תכניות שונות. אני השתתפתי כחבר הוועד וההנהלה. יסדנו פנימיה ברח' מונטיפיורי והתחילו לקבל תלמידים מהחוץ. נוסד על יד זה גם קיבוץ של בחורים מבוגרים, ביניהם יש לציין את הרב יהודה קולודצקי שהתקבל אח"כ כר"מ; הרב יהושע יוגל, כעת ראש ישיבת ה"מדרשיה" בפרדס חנה, והרב ב"צ פייגלסון ז"ל, ששימש ר"מ ב"ישיבת ת"א" ועוד. מראשוני בוגרי "ישיבת ת"א" שעברו לישיבת "הישוב החדש" יש לציין את מר אלישע שיינבוים, מכהן כעת כשופט מחוזי. במשך השנים איחד הרב עמיאל את כל מוסדות החינוך החרדי ברשת אחת בשם "רשת החינוך התלמודית" והיא נעשתה עצמאית. עזר לו בכל זה הר' יצחק הלפרין. ישיבת "הישוב החדש" עברה (לאחר ש"ישיבת ת"א" עברה לבנינה) לביה"כ הגדול ולאחר מכן עברה לאולם שב"ישיבת ת"א" ברח' מונטיפיורי עד שהקימה בנין גדול משלה.

תקופת מלחמת העולם השניה

בחודש אב תרצ"ט קיבלתי ידיעה מקובנה שאחי שמחה זיסל חולה מסוכן והוא מבקש שאני אבוא לראותו. מצב העולם היה אז מתוח מאד, והיססתי אם לנסוע.

והנה ראיתי **בחלום** ואני נמצא בביכ"נ קטן ברח' גרוזנברג (הייתי מתפלל שם בזמן שגרנו ברח' מוהליבר, כעת גרנו ברח' נחמני 62) ואבי ז"ל עומד בשורה ראשונה בביהכ"נ ע"י עמוד וספר מונח לפניו. הוא רמז לי לגשת אליו וכשנגשתי הראה משהו לקרוא בתוך

הספר. בתוך החלום ציינתי לי שהספר היה יורה דעה בפורמט גדול ופתוח בעמ' קע"ז. כשהתעוררתי משנתי בבוקר, רצתי מיד אל הארגז שהיו ארוזים בו ספרי אבי ז"ל, משרידים שנשארו מספרייתו, ונשלחו אלי ועדיין לא הספקתי לפותחו. מצאתי את הס' יורה דעה משל אבי ז"ל וראיתי שבדף זה מדובר בהלכות אבילות. הבנתי את הרמז, ואחר כמה ימים יצאתי לדרך לקובנה. קניתי כרטיסים והצטיידתי בויזות לשם ובחזרה. עברתי דרך אתונא, קושטא, קונסטנץ, ורשה. בורשה בא לקראתי קופל, בנו של קרובנו ר' גרשון גוטמן, מו"צ בקובנה, ועזר לי בסידורי, אבל לא סיפר לי כלום. בתחנת הרכבת (מקונסטנץ רומני' נסעתי ברכבת), חיכה לי ר' גרשון הנ"ל וסיפר לאט לאט שאחי כבר נפטר. (יצאתי מתל-אביב ביום ראשון, והוא נפטר ביום שישי ואני הגעתי ביום שני שאחרי זה). הוא הביאני קודם כל לביתו, שם קרעתי בגדי, נרגעתי קצת ומשם הלכתי לבית האבלים, שם ישבו אשתו של שמחה זיסל - בילה (השאיר ילדה בת 4, יונינה) ואחי מנדל. הם נספו בשואה. יום הזכרון של זיסל הוא כ"ו מנ"א (אני משתדל לזוכרו).

קמתי מאבילות ביחד עם השאר, כפי שפסקו. לשבת נסעתי לעיר שאבלי לדודי ר' אברהם כ"ץ ושם נפגשתי עם כל משפחתם. ביקרתי גם את רב העיר ר' אהרן באקשט ז"ל, ושמעתי שיחתו שנשא בסעודה שלישית. ביום ראשון נסעתי לקלם. ביקרתי את בית התלמוד ונפגשתי עם ר' דניאל מובשוביץ ועם ר' שמואל פונדילר (מורזון), שהיה שם במקרה. ביקרתי קרובי דודתי עטיל דובצ'נסקי (אשת קופל, הוא הי' במקום אחר), בתה שפרה בונר ועוד. ביום שלישי נסעתי לטבריג (שם פגשתי את זלמן דובצ'נסקי), ומשם לניישטאדט לדודתי חנה לוי ופגשתי גם את בנה שלמה. בנה אליעזר שרת בצבא הליטאי. ביום חמישי ט' באלול חזרתי לקובנה. ביום שישי בבוקר ביקרתי בישיבת סלובודקה בבית הגר"א גרודז'נסקי (הגר"א שר היה בשויצרי').העתונים מסרו שרוסיה עושה הסכם עם גרמניה שבימים אלה תפרוץ מלחמה עולמית. היטלר יתפשט לצד פולני' וליטא.

קבלתי מברק מחותני הרב גולד, שהי' בבאזל בקונגרס הציוני, שאטוס מיד לארץ. כבר לא טסו אוירונים. הרכבת לפולניה עוד נסעה, ור' אברהם אמר לי שמותר לי לצאת בשבת כי זה פיקוח נפשות. החלטתי לחכות עד יום ראשון בבוקר. לשבת נסעתי לעיר ינובה לאחי מנדל. הוא התגורר שם עם אשתו (שהיתה מורה) והיה להם ילד אחד. במוצש"ק חזרתי לקובנה וביום ראשון בבוקר יצאתי וליוו אותי כל המשפחה. בגבול בין ליטא ופולניה ניתקו הקשרים ורק נתנו לעבור רגלי במרחק מסוים מרכבת לרכבת. הגעתי לורשה. כבר חפרו מקלטים והתכוננו להתגוננות. הקונסול הרומני נתן ויזות רק לאלה שהיו להם כרטיסי אניות לשם ובחזרה ומאות אנשים נדחו מפניו. היתה לי סייעתא דשמיא שהיו לי כל הכרטיסים וקיבלתי ויזה והצלחתי לעבור את גבול פולני' לרומניה. הגעתי עד עיר הנמל קונסטנץ ומצאתי מאות אנשים, תושבי א"י, שמחכים לאני' לשוב לארץ. הי' ספק אם עוד תפליג אני' בים השחור, וגם לא מכרו כרטיסי אני' משום שכבר

נתפשו כל המקומות. באמצעות בחור התוודעתי למנהל הנמל ותמורת כסף רומני מכר לי כרטיס וכך השגתי אצלו כרטיסים בשביל מכרים שונים מתל- אביב. ובע"ה הפליגה אני' בשם בסרבי' (האני' האחרונה שעוד הספיקה לעבור) והביאה אותנו למזח (נמל זמני) בתל-אביב.

חיכו לי בנמל רעיתי אסתר, ששיערה לפי מכתב שכתבתי, שאגיע ביום זה, ביחד עם אמה הרבנית גולד, והיתה שמחה רבה, כי המלחמה כבר היתה בעיצומה והגרמנים כבר הפציצו את ערי פולני'. אני עוד התכתבתי עם קרובינו בליטא. בינתיים כבשו הרוסים את המדינה והשתלטו על הכל. הישיבות פוזרו, בחלקם הצליחו לעזוב דרך אודיסה, ורבים הצליחו להגיע ליפאן לעיר שאנחאי.

עד שבאו אח"כ הגרמנים והכל נחרב ר"ל.

בשנת ת"ש הפציצו האיטלקים את העיר תל-אביב ונהרגו יותר ממאה איש. הבהלה היתה איומה. עזבנו את ביתנו בתל-אביב (רח' נחמני 62) ועברנו לרמת גן, תחילה לבית קטן של שמואל פיקרסקי (שהי' בתוך פרדסנו), ואח"כ עברנו לדירה קטנה בבית הדוד פיקרסקי ברח' יהלום. באותה חצר גרה גם הסבתא פרידה דבורה גולד. בדירה זו גרנו כשנה. שם התחלתי לכתוב את ספרי "תנועת המוסר" בימי האפלה, (מחשש הפצצות), במטבח הקטן שהיה מואפל בערבים, לאור מנורה קטנה. כל יום הייתי נוסע לתל-אביב ללמד בישיבת תל-אביב. התפללתי בביהכ"נ הגדול ברמת גן, שם כיבדוני מאד, עד שבקריאת התורה היה כל אחד מברך אותי ב"מי שברך" ביחד עם רב המקום (הרב היה אז לנדרס). מאירה, יהודית ויעקב החלו ללמוד בביה"ס בנחלת גנים. אח"כ המשיכו מאירה ויהודית בבני ברק ואילו יעקב קפץ מכתה ג' לכתה ה' לישיבת תל-אביב. בסוף שנה זו עברנו לגור ברח' המוצא בדירה של שלושה חדרים והרגשנו רווחה. בי"א אלול תש"א נפטרה הסבתא פרידה דבורה גולד פתאום, והבאתי אותה לקבורה בהר הזיתים בירושלים.

בשבת תשובה תש"ב נולדה דבורה ב"ה וקראנו אותה על שם הסבתא ע"ה.

הפעולות בארגון הצעירים עוד נמשכו וכן בארגון חניכי הישיבות והייתי נוסע לתל-אביב לפעולות.

התחלתי להגיד שיעור בגמרא לפני קבוצת תלמידי חכמים ברמת גן ג' פעמים בשבוע ובשבת, בבית הכנסת הגדול. זה נמשך כמה שנים עד שעברנו לירושלים. גמרנו מסכת ב"ק ב"מ ועוד. חגגנו סיומים ואמרנו הדרנים. השתתפו הגר' שבתי יגל, הרב מרקוביץ, ונכבדים שונים. התחלתי גם לסדר פעולות חברתיות שונות בלילי שבתות, בימים דפגרא בהשתתפות קהל רב מחוגים שונים. נתמניתי לחבר המועצה הדתית לסגן יו"ר במשך שנים רבות. הייתי בין מייסדי ביה"ס הדתי הראשון ברמ"ג וחבר ההנהלה. בתחילה הלכנו להתפלל בימים נוראים ובחגים בישיבת "בית יוסף" בבני-ברק

שבגבעת רוקח (בהנהלת ר' מתתי' שציגל) והתחלתי שם להתפלל כחזן. לאחר מכן התפללתי בישיבת הרב יגל ושם הייתי הש"ץ הקבוע בר"ה וביו"כ שחרית או מוסף. בשנה אחת הלכתי להתפלל תפילת מוסף ביוה"כ לבני-ברק לישיבת פוניבז.

בשנת תש"א התחלתי -כנזכר למעלה- להוציא ולערוך את חוברות "הנאמן" בשם חניכי הישיבות, ביחד עם הרב ארי' פריז. כתבתי תמיד את מאמרי המערכת בפסבדונים "דץ". בטאון זה הופיע שנים רבות ויצאו לאור עשרות עשרות חוברות, עד שעברו לידי הרב ביברפלד וקיבלו צורה אחרת. הופיעו בו גם מאמרים ועניני השעה, רעיונות מוסר וגם חדושי תורה.

*

בשנת תש"ב החלו להסתנן ידיעות על מה שקרה בכיבוש הגרמנים ולא האמינו למשמע האוזניים. קראנו כנס של חניכי הישיבות בהיכל התלמוד וקראנו להתעוררות ולתפילה. נאמתי באחד מלילי השבתות בביהכנ"ס שבבנין לודז'יה ברחוב נחמני, השוויתי בשורות אלה לבשורות איוב. ורק במשך חדשים רבים נתאמתו השמועות ולכל אחד נתגלה ממצב בני משפחתו. נודע שמכל קרובי בליטא לא נשארו שריד ופליט (אחי מנדל בינובה ומשפחתו, משפחת אחי זיסל, דודי אברהם כץ משבלי ומשפחתו, דודתי (אחות אמי) חנה לוי בניישטאדט ומשפחתה, דודי קופל דובצ'נסקי מקלם ומשפחתו, חלק ממשפחת דודי מרדכי ישעי' לופיאנסקי, ועוד ועוד).

אח"כ נודע לי גם מבלגי' מאחותי שפרה מייטע, שכולם ניספו. במשך הימים קבלתי ידיעה מאחי שלמה ז"ל שהוא ברח לצרפת ומשם עבר לשוויצרי', וכמו כן נודע שנשארו מבני משפחת דודי אברהם כץ; שפרה וליבל ושני בנים של בלומה (טבריסקי).

תקופת מלחמת השחרור ושנותיה הראשונות של המדינה

בימי מגורנו ברמת גן נולדו לנו שרה, יהושע ושפרה.

בשנת תש"ז ג' סיון חגגנו את טכס בר-מצוה של יעקב. הסעודה היתה בפנימית ישיבת "הישוב החדש", שלמד בה באותו זמן, ובחג השבועות עלה לתורה ברמת גן וסדרנו חגיגה גדולה.

בבר מצוה של בנו ר' יעקב

בשנת תש"ה גמרתי לכתוב ספרי תנועת המוסר ח"א ומסרתיו לדפוס ע"י אברהם ציוני, שהשפעתי עליו שיתחיל להיות מוציא לאור. בקושי השגתי רשיון לנייר למספר אכזמפלרים - נייר עתון בצבע צהוב. דפוס ראשון עוד נשמר אצלי. מיד עם צאתו לאור, יצאו לספר מוניטין, והוא נדפס מיד

שוב אצל לויצקי, הדפסתי 1000 ספר.

במשך השנים כתבתי עוד ארבעה חלקים והוצאתי מהדורות רבות. בשנת תשל"ב הוצאתי גם את ספר "פולמוס המוסר", ובשנת תשל"ו תורגם חלק מכרך א' לאנגלית.

לאחר שנות השואה התחילו להגיע אוניות מעפילים לארץ והחל מאבק עם המשטר המנדטורי האנגלי. קמו ארגוני מחתרת "אצל" "לחי" ועוד, ונלחמו בחיילים האנגלים. הוכרז לעתים קרובות עוצר ונכלאו כל התושבים הגברים עד גיל העמידה לשם חיפושים וחקירות. גם אני נכלאתי בשבת אחת, יום שלם, ביחד עם תושבי רמ"ג. פוצצו בנייני משטרה ומחנות צבא.

התחילו לדון באו"מ על סיום המנדט האנגלי וחלוקת הארץ בין היהודים והערבים, ובתחילת שנת תש"ח החליטו להקים מדינת ישראל. בלילה שהגיעה הידיעה הזאת היה ליל שימורים. מכל הסביבה זרמו רבבות לתל-אביב (גם אני וחלק מהילדים נסענו בלילה לת"א) והיתה צהלה ושמחה. אי אפשר לתאר במילים את ההתרגשות והחדווה באותו לילה.

באותו זמן התקוממו הערבים בכל מושבותיהם והחלו להלחם ביהודים. נפלו קורבנות פה ושם. החיילים האנגלים למרות שהיו צריכים להשאר עוד בארץ עד לחדש מאי כשתקום המדינה, לא גילו נאמנות יתרה, ויש שתמכו בערבים. אנשי ההגנה, אצ"ל ועוד, יצאו בגלוי ונלחמו בערבים בכל מקום. כבשו מהעיר יפו, רמלה, ירושלים החדשה, חיפה וחלק גדול מהארץ. וביום ה' אייר תש"ח, קמה מדינת ישראל. בתחילה התכנסה מועצת המדינה הראשונה בתל-אביב (בין חבריה הדתיים נמנו הרב ברלין, הרב מימון והרב גולד ועוד), לאחר זמן קצר עברו לירושלים.

הערבים שבארצות השכנות הכריזו מלחמה על ישראל והחלו גם להפציץ בערים. נפלו קרבנות רבים, בעיקר בת"א ובחיפה. בגלל ההפצצות ברמת גן, בסביבה שאנו גרנו (המשטרה, בתי חרושת וכד'), עברנו לזמן מה לדירת שמואל, שהיתה בשטח הפרדס שלנו. עם זה הייתי נוסע כל יום לישיבת תל-אביב, אבל בדרך היו מוכרחים לעתים קרובות להיכנס לתעלות או למקלטים בגלל ההפצצות. גם בשעות הלימודים היו מפסיקים תכופות ויורדים למקלט. אירגנו משמר אזרחי ופקחים. אני עברתי קורס של פקח והייתי אחראי לסדרי הבטחון בישיבה. לרגל גיוס הצבור, כדי להתגונן בפני הערבים, נרשמתי גם אני לתפקיד של חי"ם והייתי עומד על המשמר בתורנות.

ירושלים הותקפה ע"י הערבים ומלבד שהתנהלו הפצצות הדדיות ונפלו קרבנות רבים, היה מחסור במזון ומים. אירגנו מטעם חניכי הישיבות לשלוח כמה משאיות מזון לירושלים (אמא והילדים עבדו גם באריזת החבילות). ובימי שביתת נשק מסוימים נסעתי ביחד עם חותני הרב גולד לירושלים בדרך עקיפה בשדות בסביבת הר-טוב שקראו אותה "דרך בורמה" בחול ובבוץ, והבאנו חבילות מזון לקרובים ולמכרים.

לא רשמתי שעוד לפני כן, לאחר שנות השואה, בא הרב גולד שוב מארה"ב והתישב בירושלים ברח' המעלות (במקום שאנו גרים כעת). הוא עמד על כך שנמכור את הפרדס. מכרנו אותו (34 דונם, פרט ל–12 ששמואל קבל מהם 4 1/2 דונם ואני 7 1/2 דונם), במחיר אלף ומאה וחמישים לדונם וקבלנו קרוב לארבעים אלף ל"י.

אני נטלתי מה שהגיע לי תמורת 3 דונם שנפל עוד בחלקי (להשלמת 7 1/2 דונם). בכסף זה שילמתי חובות שהתחייבתי במשך שנות המלחמה ובניתי את הבית על מגרש אחד (הוא ברח' מודיעין פינת הגלגל). חותני קנה בית גדול בירושלים, ברח' קרן קיימת 17 ושלם 18 אלף ל"י. הקים עליו אח"כ עוד קומה שנכנס בה לגור, והשאר מסר במשכנתא. אני עשיתי פורצלציה מהשטח שנשאר לי 4 1/2 ויצאו לי 7 מגרשים. אחד לקחה העיריה, ואחד מכרתי לחותני בשנת תשט"ו במחיר אלפיים ל"י. שניים במחיר קרוב לשלושת אלפים, אחד בשמונת אלפים ואחד במאה ושבעים אלף בשנת תשל"ב והאחרון שעליו עומד הבית שלי.

בשנת תש"ט נסעו מאירה ויהודית ללמוד בירושלים. הרב גולד ישב אז בירושלים והן היו מבקרות אצלו. לא סיפרתי שבאותן השנים קיבל התקפות לב אנושות והיה חולה מסוכן. ורק בעזרת הרופא חולים ניצל ממוות. לטכס בר המצוה של יעקב בשנת תש"ז בא בעודנו תשוש ומחלים.

באותן השנים נלחמו המחתרות עם האנגלים ופוצצו מחנות שלהם בירושלים (ביניהם מלון המלך דוד, בית גולדשמידט ועוד) ונהרגו רבים גם מבין היהודים. גם האנגלים ביחד עם הערבים נקמו ופוצצו בתים רבים ברח' בן יהודה ואת בנין הסוכנות ונפלו הרבה קורבנות. כשהוכרזה המדינה ולאחר שהצבא כבש הדרכים לירושלים, כמסופר לעיל, חזר השקט לעיר ואז נסעו מאירה ויהודית ללמוד שם.

כרב צבאי

בשנת תש"ט הציעו לי להתנדב לרב צבאי. התארגן אז הצבא הישראלי ונקבעה תכנית שימונו כעשרה רבנים צבאיים. כרב צבאי ראשי נתמנה הרב שלמה גורן והוא פנה אלי שאצטרף לקבוצה זו. הוא ביקר אותי בדירתנו ברמת גן ודיבר על ליבי שימנה אותי כסגן לרב הראשי, ויתכן שהוא יעזוב את תפקידו ואז אתמנה במקומו. ראו בזה אתגר גדול, כי תהיה אפשרות לפעול גדולות בצבא בין הדור הצעיר לקרבו ליהדות. היו רבים מבין אברכי התורה המצוינים שהיו מוכנים להתנדב לזה. בין המועמדים היו: הרב ידידיה פרנקל; הרב יצחק קוליץ; הרב יצחק אפשטיין ז"ל (נתמנה אח"כ); הרב שמואל אליעזרי (נתמנה); ועוד.

הסכמתי למינוי זה. הגשתי מועמדותי וקבלתי מינוי משר הבטחון דאז דוד בן גוריון לרב צבאי למחוז יפו ות"א, אחד התפקידים החשובים ביותר. התקשרתי עם שליש (אחד הבנים של שכטר מת"א) דאגתי למשרד בת"א והתכוונתי להיכנס לתפקיד. אולם לפתע בא שינוי בעמדתי, וזה לרגל היחס שהתגלה. לקחו ממני ללשכה הראשית את המיועד לשליש שלי. החליטו לקבוע משרדי ברמלה במקום ביפו ולא הבטיחו לי רכב צמוד. ניתקו הקשרים עם הרב הראשי האזרחי כלומר הגרי"א הרצוג, וחתרו לעצמאות. הרגשתי שלא אהיה חופשי לפעול כרוחי ואהיה משועבד לאחרים ולא הלכתי להתגייס. חזרתי לעבודתי לישיבת תל-אביב. רבים מהמועמדים אוכזבו. נבחרו לרוב כוחות ממדרגה שניה והתקוות הגדולות שתלו בזה נתבדו. שמו דגש על שמירת הכשרות והמצוות ובזה פעלו גדולות, אבל פעלו מעט בשטח ההשפעה והשטח התרבותי.

באותו קיץ תש"ט הציע הרב מימון, שנתמנה לשר הדתות, שימנה אותי למנהל המחלקה לרבנות ושיפוט רבני. היינו, **לארגן בישראל את הרבנות ואת בתי הדין הרבניים**, שהוכרו ע"י הממשלה. ראיתי בזה משימה גדולה. התיעצתי עם הרב כהנמן, שביקר בסוכות אצלנו, כדי להפגש עם חותני הרב גולד שהתארח אצלנו. הוא טען שעלי לקבל תפקיד זה. לא רק בגלל עצם ערכו, כי אם גם שלא יפול לידיים לא נאמנות, ועוד הוסיף שהעיסוק בעניני בתי דין יעסיק אותי גם בלימוד. קיבלתי את התפקיד הזה ומיד לאחר הסוכות התחלתי לעבוד בירושלים במשרד הדתות. זה היה בחודש נובמבר 1949. נתנו לי כעוזר את מר ישראל אייזדלמן (כעת סגן ראש עירית פ"ת) וכיועץ משפטי את ד"ר בר, וכמה פקידים.

בשמחת תורה דאז נולדה שפרה במז"ט. לאחר מכן קבלה אמא אוטוקריה, היינו פצעי עור בכל הגוף וסבלה הרבה מאד עד שגילו בחסדי ה' שהמחלה באה לה מאלרגיה לפנצילין. טיפלו בה בעיקר הדודה סוניה הללאי (אחות הסבתא פ"ד גולד) שהתגוררה בשכנותנו, ונעמי שהיתה כבת אחת עשרה. אני הייתי מוכרח לנסוע בכל ימות השבוע לירושלים, לעבודה, פרט ליום חמישי ושישי שישבתי בסניף המשרד בקריה בת"א, וכאן נפתח לפני שטח פעולה רחב.

*

מיום עומדי על דעתי שאפתי לפעול למען הציבור, למען העם ולהפצת תורה ויהדות, ולאור זה התחלתי מיד לאחר נישואי לפעול בכיוון זה. מיד לאחר נישואי הייתי בין המיסדים הראשונים של "היכל התלמוד"; לאחר כשנה, פעלתי ב"ארגון הצעירים ללימודי היהדות"; הייתי בין פעילי התאחדות חניכי הישיבות; כשנתיים לאחר נישואי נתמניתי לר"מ ומרכז ב"ישיבת תל-אביב". הצלחתי להעלותה לרמה אחרת ולפתחה למוסד חינוכי חשוב, וממנה באתי לסייע ביסוד ישיבת ה"ישוב החדש"; עזרתי להקים ארגון של מוסדות החינוך התורני בת"א שממנה צמחה "רשת החינוך התלמודי" (ראה פרטים לעיל). פירסמתי מאמרים

נואם בקבלתו פרס הרב קוק

שונים, ערכתי מדורים ב"היסוד" ואת הבטאון "הנאמן". התחלתי לכתוב ספרי "תנועת המוסר". כתבתי חוברת על הרמח"ל. הגדתי שיעורים בתלמוד בארגון הצעירים בת"א. ואח"כ לפני בע"ב לומדים ברמת גן. נאמתי בהזדמנויות שונות יצאתי לערים שונות להרצות לפני צעירים ולפני מבוגרים. יזמתי כנס של צעירים מכל הארגונים הדתיים שהתקיים בפ"ת (ראה לעיל), נסעתי ליסד סניפים לארגון הצעירים ללימודי היהדות גם בחיפה, ירושלים, פ"ת ועוד. עזרתי בכינוסים כללים של חניכי הישיבות בארץ. בימי מגורנו ברמת גן הייתי חבר המועצה הדתית בתפקיד סגן יו"ר , ובזמן מסוים גם מ"מ יו"ר. מטעם המועצה הדתית ת"א נבחרתי לועדה מייסדת של ספרית הרמב"ם, ואז קיבלנו את הרב ראובן מרגליות למנהל, והספריה הוקמה. (שאר חברי הועדה היו: ש"ח קוק והרב בוימינגר). לסיכום - פעלתי גם במשך כל התקופה הנ"ל בעניני ציבור, גם היה לי סיפוק מסוים מעבודתי ב"ישיבת תל-אביב", והרבה תלמידים שיצאו ממנה גדלו גם לגדולי תורה ומנהיגים רוחניים. עם זה שאפתי למרחב ולפעולות ציבוריות כלליות מקיפות, ובפרט בקשר עם קום המדינה, וראיתי בתפקיד של מנהל המחלקה לרבנות ושיפוט רבני יעוד רב.

שלושים השנים האחרונות בפעילות הציבורית

מזמן שנכנסתי לעבודה במשרתי החדשה, התחילה תקופה חדשה בחיי. ראיתי לפני שדה פעולה רחב לטובת עניני התורה והיהדות, ובפרט עם קום מדינת ישראל.
הפעולות שהיו לפני היו בשני שטחים:

* בהקמת בתי דין בישראל, לרגל החלטת מועצת המדינה שבתי הדין הרבניים מקבלים סמכות ממשלתית בעניני המעמד האישי, כדוגמת בתי המשפט האזרחים, ויוחזקו ע"י הממשלה במסגרת משרד הדתות;
* הכנסת רבנים לישובים וארגון הרבנות.

כאמור, נתנו לי מזכיר את מר אידלמן (מעסקני פא"י, כעת סגן ראש עירית פתח-תקוה) וכמה פקידים ויועץ משפטי ד"ר בר. הרב מימון אמר לי שאני עצמאי בתפקידי וכפוף רק אליו בתור שר הדתות. הוא נסע אז לחו"ל והשאיר בידי את מכוניתו והנהג,

ואף הלשכה שישב בה (זה היה אז ברח' המלך ג'ורג' פינת בן יהודה). סניף למשרד הדתות היה גם בקריה בת"א וישבתי שם בימים חמישי ושישי.

סובבתי בכל ישובי הארץ ביחד עם הרב אברהם אורנשטיין, מי ששימש כראש המחלקה לישובי עולים, ולפעמים עם מי שהיה ממונה על המקוואות. בדקנו את המצב הדתי בכל ישוב. אני דאגתי להושיב רב והם דאגו להושיב שוחט, לתקן המקוואות, עירובין ושאר שרותי הדת.

באותו זמן עלו לארץ מאות רבנים מארצות שונות ומעדות שונות, גלים גלים, מטוניס, ממרוקו, מעירק, מתימן וגם מרומני' הונגריה וכו'. הייתי מקבל במשרדי בכל יום מספר גדול של מועמדים לרבנות לישובים השונים ולעדות השונות, ולאחר שמצאתי מועמד ראוי למקום כל שהוא, הבאתי אותו לפני הרבנים הראשיים לישראל דאז, הגרא"י הרצוג והגב"צ עוזיאל ז"ל, והיו מאשרים אותם. בכל המינויים האלה ישבתי יחד עם הרבנים הראשיים והם היו מקבלים דעתי. כמזכיר הרבנות שימש הרב שזורי, אבל הוא מסר לי את התפקיד הזה. היו לי פגישות שבועיות עם הרב הרצוג (כל יום ראשון) ודנינו על כל בעיות הרבנות. בחורף תש"י יזמתי וארגנתי ביחד עם הרב שזורי כנס ארצי של כל הרבנים. גם אני הרציתי בכנס על תפקידי הרבנות. דנו להקים ארגון רבנים אבל לא איסתיעא מילתא.

נואם בישיבה במועצת הרבנות הראשית. לידו הדיינים (משמאל לימין): רבי יוסף שלו' אלישיב שליט"א, ולהבחל"ח רבי יעקב עדס, רבי איסר יהודה אונטרמן, רבי ראובן כץ, רבי יצחק ניסים, רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבי יעקב טולידאנו, רבי יצחק מאיר בן מנחם, זצ"ל

בינתיים נקבעו תקנות איך לבחור רב מקומי, דהיינו, ע"י גוף משותף של העיריה המועצה הדתית ונציג בתי הכנסת. אני הייתי מטפל בכל מקום בבחירת הרבנים ביחד עם נציג הרה"ר, ולאחר אישור הבחירה היו מסדרים טכס הכתרה. לרוב היה משתתף בטכס הרב הרצוג, ואני הייתי יחד אתו בהכתרה. הייתי מברך בשם משרד הדתות.

לאחר כמה זמן התחלתי לפעול לארגן כינוסי רבנים בכל איזור. היו דנים בכל הבעיות הנוגעות לאותו איזור ובוחרים ועד שיפעל לשיפור המצב הדתי. כל רב קיבל עליו לטפל בישוב מסוים ומטעם משרד הדתות הייתי מסדר להם רכב משותף שהיה מוליך כל רב לישוב שהוא מטפל בו ומחזיר אותו. קראנו לזה פעולת אימוץ, כלומר שכל רב אימץ ישוב מסוים שהוא בשטח פעולתו. כינוסים אזוריים כאלה התקיימו ברחובות לאזור הדרום; בבאר שבע - לאזור הנגב; בתל-אביב לאזור שלה; בפ"ת לאזור השרון; בחדרה

- לאזור שומרון; בחיפה או בקרית מוצקין - לאזור הצפון, ובטבריה - לאזור שלה.

היה לי תמיד פקיד מיוחד שעזר לי בפעולות אלה, ביניהם יש להזכיר את הרבנים: דוב כהן, דוד נשר, שמואל גרינברג (כעת בפ"ת) ועוד. פעלו על ידי כמה רבנים נודדים שהיו מבקרים בישובים, ביניהם יש להזכיר את הרב דוד שרבני (כעת רב בקולומביה), שעזר לי בזה הרבה; הרב בניזרי, כעת רב חשוב בפאריז; נחמי' רוט ועוד. היו מארגנים גם מסיבות חגיגיות בישובים, שהיו משתתפים בהם המונים. אני הייתי מרצה במסיבות אלה. הייתי מדבר בעיקר על מצב החינוך ועל התרבות הרעה שחדרה לתוכנו. הרבנים הנודדים, דוברי ערבית, היו נואמים בפני הציבור גם בערבית או מתרגמים להם גם את נאומי לערבית.

בהזדמנויות אלה טסתי פעם גם לאילת (ביחד עם ורהפטיג ששימש סגן שר) והצלחתי להכניס שם רב. שם הרב הראשון היה הרב קאנדל ואחריו בא הרב הדאיה.

אחרי שעזבתי את מחלקת הרבנות ונתמניתי למנהל בתי הדין הפסיקה המחלקה לרבנות לטפל בכל הפעולות הנזכרות, וטיפלה בחלקן רק המחלקה לישובי עולים חדשים בראשות הרב א. אורנשטיין ז"ל. לא הזכרתי שבפעולות בישובים החדשים השתתפו גם נציגי הרבנות הראשית. הקמנו ועד משותף שקראנו לו ועדת תיאום, כלומר, ועד המתאם פעולות הרבנות הראשית ומשרד הדתות. השתתפו בו המזכיר הראשי הרב שזורי, מנהל מחלקת הכשרות הרב אפרתי (מחלקה זו הוקמה ביוזמתי ואני הייתי המציע שהרב אפרתי יתמנה כמנהלה), הרב אורנשטיין ואנכי. אנחנו פעלנו במשותף במינוי רבנים ושוחטים, ביוזמה להקמת מקוואות, עירובין וכו'. הרב דוד נשר שעבד אצלי (אחרי שעזב את העיר בית שאן) שימש כמזכיר ועדת התיאום. זמן קצר לאחר שנתמנה הרב איתמר כמזכיר ראשי ברה"ר, הפסיקה ועדת התיאום את שיתופה.

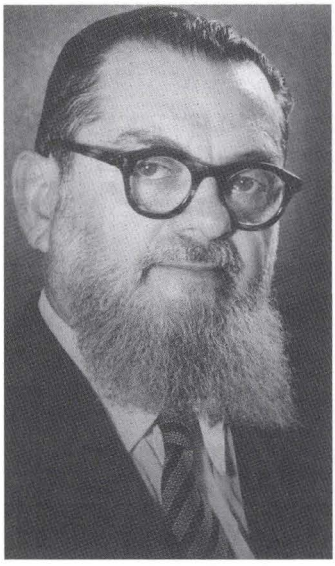
בזמן שעמדתי בראש מחלקת הרבנות אירגנתי את פעולת רישום הנישואין במדינה. עד אז לא היתה שום ביקורת על הרבנים רושמי הנישואין. את העתק התעודות היו שולחים למשרדי המחוז והיו מונחים שם כאבן שאין לה הופכים. קודם כל עיבדתי הוראות לרישום הנישואין (שמשתמשים בהן עד היום) שחתמו עליהם הרבנים הראשיים. ערכתי כינוסים של הרבנים רושמי הנישואין להסביר להם מה עליהם לעשות ולהכניס סדר. שלחנו מזמן לזמן מבקרים שיבדקו אם הכל מתנהל כשורה. (עבד בזה פקיד מיוחד, בעיקר פעל בזה מר אברמוביץ ע"ה). הוריתי שיוסיפו עוד העתק שישלח למשרד הדתות, וכך הוקם במשרד הדתות הארכיב לתעודות נישואין. מנהל המחלקה לרבנות קיבל סמכות של ממונה על המחוז לענין רישום נישואין, והיה מוסמך להוציא העתקים רשמיים. בסיורים שלי באיזורי הארץ הייתי בודק אצל המורשים אם נוהגים כראוי.

עבד אצלי בזה ר' חיים יצחק אברמוביץ ז"ל (מחבר ספר על דיני בר-מצוה ומצות כיבוד הורים). לאחר שיצא לקיצבה, עבדו בזה הרב סעדי' לופס (ששימש בימי הרב טולידנו מנכ"ל) והרב הלל פאליי ז"ל, ולבסוף הרב דוד נשר (לאחר שטיפול זה עבר למחלקה לרבנות

אחר שנפרדה ממחלקתי). בארכיב של תעודות אלה, התרכזו גם העתקים מתעודות גירושין, שלפי הוראותינו נשלחו למשרדנו מבתי הדין.

עיקר עבודתי התרכזה בעבודת בתי הדין. פה הייתי צריך להתחיל מההתחלה. עיקר הפעולה ריכזתי בארגון בתי הדין. ראיתי בזה אתגר חשוב ומהפיכה עקרונית. עד הזמן ההוא לא הי' כלל בימינו מושג של בתי דין. היו לשכות הרבנות ע"י הקהילות או המועצות הדתיות, והן או חלק מהן עסקו גם בשיפוט. לשכות רבנות אלה היו מוחזקות ע"י התקציב המקומי הכללי והרבנים שפעלו בהן שימשו כרבנים בכל השטחים. אבל עם קום המדינה החליטה המועצה הזמנית של המדינה שיוקמו בתי דין רבניים עצמאיים ונפרדים משאר עניני הרבנות, כדוגמת בתי המשפט האזרחיים, ויהיו מוחזקים ע"י תקציב המדינה, כלומר יהיו מוסדות ממשלתיים. עלי היה מוטל תפקיד זה להקים בתי דין כאלה, למצוא רבנים מתאימים למנות אותם במיוחד כדיינים, כדוגמת שופטים ממשלתיים ולארגן ניהול ענייניהם. הקמנו קודם כל בתי דין בירושלים, תל-אביב, חיפה ופתח תקוה, בראשותם של הרבנים המקומיים. הוסיפו לאחר מכן בתי דין גם ברחובות, בטבריה, בצפת (עם מינויו של הרב ש. קפלן כרב המקום ונישואיו עם בת הרב המנוח ז"ל), ולאחר מכן גם בבאר שבע ולאחר כמה שנים גם בעיר אשדוד לנפת אשקלון. מצאנו רבנים הראויים לכך חלקם עולים חדשים וחלקם אברכים יוצאי הישיבות המקומיות. מינינו לכל בית דין מזכיר ראשי ופקידים שונים; דאגנו בכל מקום לדיור מתאים והכנסנו כל הסידורים הדרושים לבית משפט, ארכיון, ומחלקות לפעולות שונות.

מכאן נכתב לאחר הפסקה ארוכה (ג' אדר ב' תשל"ח)

התעוררה השאלה של חוקיות בתי הדין. ראשית כל, היתה סמכות בתי הדין רק לאזרחי הארץ ולחברים ב"כנסת ישראל". בתקופת המנדט האנגלי היתה רשות לכל יהודי להודיע שהוא יוצא מ"כנסת ישראל" וחלק גדול מהחרדים היו "יוצאים". גם אלה שנולדו לאחר סגירת רשימת החברים ב"כנסת ישראל", לא נחשבו כחברים, וכל שכן כל העולים החדשים; ונמצא שרק מספר לא גדול היו כפופים לסמכות בתי הדין. מלבד זה היו שופטים שטענו שנתבטלה האזרחות הקודמת של השלטון האנגלי וחוק אזרחי חדש עדיין לא נתקבל, וממילא אין שום יהודי הכפוף לסמכות בתי הדין (ראה מאמרים בזה ב"ישראל הדתית" שיצא ע"י מר גולדרט).

התעוררה שאלה גם על חוקיות הדיינים. בתקופת המנדט היה דין מותר רק לרבנים מקומיים ולחברי לשכות הרבנות - במקומות שנקבעו בתי דין. אולם כעת, לאחר קום המדינה, שבתי הדין נפרדו מלשכות הרבנות, כאמור, ומתמנים רבנים מיוחדים כדיינים - אין להם סמכות חוקית, משום שעדיין לא נחקק מי ראוי להיות דיין ומי ממנה אותו. אמנם הוקמו בתי דין, כמסופר, אבל אין להם בסיס חוקי.

התחילו לטפל בסידורם החוקי של הדברים, קודם כל העבירו חוק ב"כנסת" שיתן סמכות לבתי הדין הרבניים הקיימים, וזהו חוק בתי הדין תשי"ב, שבו מופיעה רשימה של כל הדיינים הפועלים שמכירים בהם ובמקומותיהם.

לאחר מכן החלו לטפל בחוק נישואין וגירושין. התעוררו בעיות רבות וויכוחים רבים. נבחרה ועדה של שופטים ועו"ד דתיים - בת חמישה איש – שתעזור להציע חוק כזה. בין חברי הועדה היו השופט ד"ר קיסטר, ד"ר שרשבסקי, ד"ר קירש ועוד. בראש הועדה עמד ד"ר ורהפטיג, שכיהן אז כסגן שר הדתות (השר היה משה שפירא, לאחר שהרב מימון יצא מהממשלה), ועל ידו פעל היוה"מ ד"ר יצחק גלזנר ע"ה ואני ריכזתי כל הפעולה הזאת.

קראנו גם כנס דיינים ונבחר ועד דיינים, שגם איתו התיעצו בעיבוד החוק. אני שימשתי גם כמרכז ועד הדיינים וניהלתי כל פעולותיו. והנה בשנת תשי"ג נתקבל בכנסת חוק נישואין וגירושין שקבע את סמכותם של בתי הדין.

במשך השנים נתנו שופטי ביה"מ העליון (בג"צ) פירושים שונים לסעיפי החוק וקיצצו את הסמכות ועוד הולכים ומקצצים מתוך כוונה מיוחדת להגביל את הסמכות (כפי שהם בעצמם נימקו) אבל בכל זאת נשאר בחוק זה בסיס רחב ואיתן לסמכות בתי הדין בעניני נישואין וגירושין.

בשנת תשט"ו יצא חוק הדיינים הקובע מי ראוי לדיין ומי ממנה אותו. גם על חוק זה ישבו שבעה נקיים ובהתייעצות רחבה עם גורמים שונים, וסוכ"ס הסדירו את הדבר, בצורה רצויה. גם בעיבוד חוק זה השקעתי מאמצים רבים.

חוק זה הציל את המצב. היה מחסור בדיינים, והנה תיקן שר הדתות, באישור מועצת הרבנות הראשית, תקנות לכשירות לדיינות ע"י בחינות מיוחדות. התקיימו כמה פעמים בחינות כאלה שהשתתפו בהן עשרות מועמדים. הבחינות היו בכתב (מלבד שיחה בע"פ בעניני לימוד עם חברי הועדה הבוחנת) מבלי שידעו את שם הנבחן. במשך כל הזמן הייתי אני המפקח על הבחינות ושומר בסוד את שמות הנבחנים עד לאחר שהועדה קבעה את הציונים לכל בחינה (פרט לבחינות האחרונות בשנת תשל"ז). עברו עשרות מועמדים ונתמנו לדיינים בכל בתי הדין בארץ.

הייתי גם מציע בכל פעם רשימה איך לשבץ אותם בבתי הדין, ושר הדתות והרבנים הראשיים קיבלו תמיד את דעתי וקבעו לפי זה. אני גם מלאתי את התפקיד של מרכז הועדה למינוי דיינים ורשמתי את הפרוטוקול של הישיבות. כל הפרוטוקולים שמורים במשרד בחתימת השר כיו"ר ובחתימה שלי. אני הייתי מסדיר את הבאת המומלצים לפני הנשיא;

לפני בן-צבי, שז"ר, ולאחרונה גם לפני קציר, ומנהל את טכס המינוי. גם חותם על הצהרת האמונים ועל כתב המינוי. נשתמרו כמה צילומים מטכסים אלה.

כמה פעמים בשנים הקודמות סידרתי לדיינים החדשים ימי עיון, שבהם הרצו לפניהם על החוקים, כדי להכשירם לתפקיד. במשך השנים נתמנו יותר ממאה דיינים חדשים.

במשך השנים העבירו עוד כמה חוקים ביחס לסמכויות בתי הדין ועל כל חוק היה צורך במאבק מיוחד. בחוק הדיינים הכניסו סעיף מיוחד בנוגע לסמכותי, והיינו שמנהל המחלקה לרבנות ושיפוט רבני ממשיך בתוקפו כמנהל בתי הדין. הוספה זו באה כדי שלא אהיה זקוק למינוי מיוחד מטעם הנשיא, כפי שדורש החוק לכל דיין, היינו שאוכל להיות מנהל, למרות שאין לי מינוי כדיין.

בשנת תשי"ז, קבלתי כושר לדיינות מטעם הרבנות הראשית ונתמניתי לדיין ע"י הנשיא ולא הייתי זקוק עוד לסעיף הנ"ל.

עם הרב הרצוג, ועם חתנו ר' שלמה פרידמן ז"ל

בשנת תשי"ד הוחלט בוועד הדיינים לפרסם פסקי הדין הרבניים המובחרים. קיבלתי תפקיד זה ביחד עם היועץ המשפטי לשיפוט רבני דאז ד"ר י. גלזנר, ומאז החלו להופיע קובצי פסקי הדין. השקעתי עבודה רבה להדריך את הדיינים לנסח פסקי דין אלה, בעיקר שיהיו מרוכזים רק לגופו של הענין, בלי להתפשט אגב אורחא לחידושים אחרים בנידון, ובמשך הזמן גובשה להם צורה מיוחדת (ראה פרטי דברים בהקדמה לספרי "פסיקת בתי הדין והחוקים"). מאז יצאו לאור עשרה ספרים. מהכרך הרביעי ואילך (לאחר שנפטר ד"ר גלזנר ז"ל) ערכתים אני לבדי. לאחר הופעת חמישה כרכים סידרתי מפתח מאוגד מיוחד לחמישה הכרכים. מפעל זה יש לו ערך רב, משתמשים בפסקי דין אלה בבתי המשפט, הם נפוצים בכל העולם והם מביאים תועלת רבה. לפני כשנתיים הוצאתי ספרי "פסיקת בתי הדין הרבניים והחוקים", בו כתבתי תמצית מחמישה נושאים מתוך פסקי הדין. כעת ישנה תכנית לחבר ספר גדול הכולל תמצית מכל הנושאים בדרך של פסיקה.

בשנת תש"ך יצאו תקנות דין חדשות. נבחרה למטרה זו ועדה שעיבדה כל סדרי בתי הדין בהתאם להלכה, ובתי הדין משתמשים בהם. לפני כחמש שנים מצאנו לנחוץ להכניס בזה תיקונים רבים, אבל לא נתפרסמו עד כה, משום שהרבנות הראשית לא אישרה אותם (לאחר שחברי ביה"ד הגדול הסכימו להם). בימים האחרונים מוציאים לאור את התקנות על תיקוניהן ושיכלוליהן.

אין פה המקום להעביר סקירה על בתי הדין. בכל שנה פרסמנו בשנתון הממשלתי ביחד עם הסטטיסטיקה של בתי הדין תמצית על פעולותיהם. הייתי מבקר בקביעות בכל

בתי הדין בארץ, מקצה לקצה, ומפקח על עבודתם. לתל אביב הייתי בא בכל יום חמישי, נפגש עם הדיינים, העובדים ומקבל קהל. היה תמיד תור גדול של אנשים שבאו להתייעץ, להתלונן ולבקש סעד וכד'. כמעט יום בשבוע, מלבד הנ"ל, ולפעמים יותר מיום, הייתי מבקר בבי"ד אחר. מזמן לזמן הייתי מבקר גם בטבריה ובצפת ודואג לסידורים שם. השקענו מאמצים רבים לשכלול הדיור. עיבדתי כל התכניות של בנין ביה"ד בתל-אביב וטיפלתי בהקמתו מהמסד ועד הטפחות. אני ביחד עם מר שלזינגר (המזכיר הראשי באותו זמן) היינו ועדת הבנין. נאמתי בשעת פתיחת הבנין שנעשה בטכס רב.

השקעתי מאמצים רבים בהקמת הבנין ברחובות. עמדתי בקשר עם העיריה. תיכננו את התכנית, ופעלתי בזה מהנחת אבן הפינה עד הקמתו לתפארת.

פעלתי רבות בהקמת הבנין בחיפה, לאחר שקנו מקבלן את השלד. כמו-כן דאגנו לדיור מתאים בפתח-תקוה (החלפנו פעמיים - מדירה קטנטנה בבנין המועצה הדתית עד בנין מיוחד ברח' איכילוב ועד שהשגנו את הבנין הנוכחי). בצפת (דירה חדשה מטעם העיריה), בטבריה (דירה שכורה שהרחיבו אותה מזמן לזמן), באשדוד (בבנין צריף חדש), וכן בבאר שבע.

כל פעם שהיו עוברים לדירה חדשה, היו עורכים טכס של פתיחה במעמד אורחים והיו נואמים ומברכים כנהוג. את הטכסים האלה ניהלתי אני בכל המקרים.

יצא לי להשתתף בועדות שונות של הכנסת. בתחילה בוועדת הכספים, לעזור בהעברת משכורת לדיינים באותו המעמד של שופטים. בתחילה קבעו לדיינים משכורת קטנה כמו של הרבנים באותה תקופה לפי דרגת עובדים ממשלתיים מסוימים. התחלתי לפעול להעלות משכורתם כפי מעמד השופטים, עד שהצמידו דרגתם לשופטי שלום ולשופטים מחוזיים. היו בזה ויכוחים רבים והתקיימו ישיבות רבות.

במשך השנים עלו לדיון שאלות רבות בקשר עם המשכורת והזכויות הממוניות של הדיינים והיה צורך לפעול בזה. העלאות שונות, קצבות לאלמנות ושארים, גמלאות וכו' וכו'.

קבעו גם שהרבנים הראשיים שכיהנו כראב"דים יקבלו משכורת כדיינים ולא כרבנים במקומותיהם כפי שנקבע בתחילה.

בשנים הראשונות, עד שנתמנה הרב טולדנו כשר הדתות והרב לופס כמנהל המשרד, ניהלנו גזברות מיוחדת, ובעצמנו שילמנו משכורת לדיינים. לאחר מכן מיזגו את הגזברות, אבל אנחנו הכנו את התקציב השנתי, וכל ההוראות לשלם לדיינים היו בסמכותי הבלעדית- עד היום האחרון לכהונתי.

הרב טולדנו היה משתף אותי בישיבות ועדת הכספים בשעת הדיון לתקציב השיפוט, כדי שאני אסביר את העניינים. השתתפתי גם בוועדה בראשות השופט ד"ר קיסטר, שקבעה שהמוסד לבטוח לאומי ישלם לנשים דמי מזונות, לאחר שביה"ד יוציא פסק דין לכך. עיבדתי ביחד עם המוסד לבטוח לאומי כל התקנות למטרה זו ועמדתי איתם בכל השנים

בקשר מתמיד. קבענו גם אגרות בתי הדין ותקנותיהם ביחד עם נציג משרד האוצר.

השתתפתי פעמים רבות בוועדת החוקה של הכנסת. בכל פעם שדנו בחוקים הנוגעים בבתי הדין– היו מזמינים אותי והייתי חייב להרצות על כך ולהשיב על כל שאלות חברי הוועדה. כך היה בתקופה שד"ר * היה יו"ר הועדה וכך המשיך לאחר שד"ר גולדשמידט היה יו"ר הוועדה.

עמדתי בקשר מתמיד עם היועץ המשפטי של הממשלה, עם ד"ר בן זאב, ועם שמגר, בקשר עם החוקים השונים ובקשר עם בג"צים שהוגשו נגד בתי הדין, ובשאלות שונות. שיתפתי פעולה במיוחד עם מר טרלו, עם ד"ר חשין ועוד. אף התקיימו בביתי פגישות איתם ביחד עם היועצים המשפטיים במשרדנו ועוד.

כשכיהן ד"ר יוסף כשר המשפטים - נפגשתי אתו ביחד עם ד"ר ורהפטיג שכיהן כשר הדתות, והיו בינינו חילופי דברים קשים בנוגע לסמכויות בתי הדין.

היחס של פקידי משרד המשפטים הי' מכובד מאד; הם היו מגינים על עניני בתי–הדין בבג"צים בנאמנות רבה. היו גם ויכוחים, אבל מצאנו תמיד את המוצא המכובד. היו לי גם כמה פגישות עם שר המשפטים שפירא ביחד עם הרבנים הראשיים (בעיקר בענייני גיור).

בענין החוקים כדאי להזכיר את המאמצים הרבים שהשקענו בחוק הירושה ובחוק שיתוף נכסים, העברנו רוב הדברים כפי רצוננו ומנענו תקלות רבות. עמדתי בקשר מתמיד עם משרד הפנים. נטלנו חלק רב בעיבוד חוק מרשם התושבים. עיבדנו תקנות שונות ביחס לנישואי התערובת שבקרב עולים חדשים. העברנו סמכות לבתי הדין להכניס שינוי המעמד המשפחתי בתעודות הזהות. נקבע שאין מסדרים גירושין לזוג אם אינם רשומים בתעודות הזהות שלהם שהם נשואים זל"ז. מכל תעודות הגירושין נשלח העתק למרשם התושבים, ולפי זה יש גם ביקורת על הזוגות אם הם יהודים ונשואים כדין.

פרשת העגונות

פרשה מיוחדת תופסת הפעולה בענין עגונות. המקרים הראשונים התחילו עם עלית היהודים מתימן. באו נשים רבות שבעליהן נשארו בתימן ולא הסכימו לעלות לארץ. הי' הכרח לחפש אחר הבעלים בין הרי תימן. יש כאלה שהתערבו בין הערבים ואף התאסלמו. לאושרנו נמצא יהודי בעדן שהתמסר לתפקיד זה והוא הי' מחפש אחריהם לסדר הרשאות לגיטין. אבל זה עלה בסכומים גדולים. יסדנו קרן עגונות. חלק מהתקציב הקציב האוצר וחלק היו מוכרחים לחפש ממקורות אחרים: משרד הסעד, משרד הפנים, מהסוכנות ואף מהנשיא. היה מקרה שבאו שתי נשים של בעל אחד וישבו שנים רבות בעגינותן עד שנמצא הבעל, אבל טיפול זה דרש סכום של שמונת אלפים ל"י (לפני כעשרים שנה) שהי' אז סכום עצום, והשגתי מהנשיא, מראש הממשלה אשכול, משר הפנים ועוד, וסידרתי את שיחרורם מעגינותם. היו מקרים רבים דומים וברוב המקרים הצליחו. עזר בזה רבות הרב שמעון

כ"ץ, אבל את הכסף הייתי אני צריך למצוא. היה לי חשבון מיוחד בהיכל שלמה למטרה זו. לאחר מכן התחילו לבוא עגונות מפולני'ה, מרומני' ומארצות אחרות. היו מקרים רבים שבעלים היו עוזבים נשותיהם והיו מחפשים אותם בכל ארצות תבל עד שגילו אותם ומצאו דרך איך להשפיע עליהם שיתנו גיטין לנשותיהם. שלחנו גם שליחים מיוחדים לחו"ל לחפש את הבעלים שברחו. נסע כמה פעמים הרב שמעון כ"ץ לארצות הברית ולארצות שונות באירופה והצליח לסדר עשרות מקרים. נסע לחו"ל גם ר' דוד זריצקי, הרב צבי קליין ועוד. הצלנו מאות נשים מעגינותן. הי' לי קשר עם כל משרדי הרבנות בעולם בקשר עם זה.

כשהתחילה העליה מארצות ערב, מצרים, עירק, סוריה וכו', היו גם בהן בעיות שהבעלים נשארו שם.

בעיקר היו לנו בעיות רבות בין העולות מרומני'. הרב רוזן עזר לנו הרבה בזה. עמדתי איתו בקשר מתמיד. בכל פעם שבא לארץ נפגשתי איתו, סדרתי לו מסיבות, ועל ידו סודרו מאות הרשאות לנשים במשך שנים. שילמנו לו בעד כל טיפול. עמדה לרשותי קרן מיוחדת לעגונות שנעזרתי בה.

עמדתי בקשר גם עם בומביי, משום שאין שם מי שראוי לסדר גיטין. שלחנו לשם שלוחים. תיכננתי פעם לשלוח לשם משלחת דיינים בראש הרב קושלבסקי מבאר-שבע, אבל לבסוף נסע הרב גוטהולד וסידר כמה עניינים. נשלח לשם גם הרב וקסמן. טיפלתי רבות גם ביהודים "בני ישראל" מהודו, עד שמצאו דרך איך לסדרם.

בשנים האחרונות התעוררו בעיות עם עולי גרוזיה, בוכארה ועוד, שבאו עם גיטין לא כשרים, קשרנו קשרים עם גופים שונים, וכמעט כל המקרים סודרו.

היתה גם בעיה של נשים הזקוקות לחליצה, שהיבם נמצא בארץ רחוקה. עזרנו לנשים לנסוע ליבמים לקבל חליצה, ויש שעזרנו ליבם לבא לארץ לשם כך. אין אפשרות לפרט את כל הפעולות בזה. אפשר לחבר על כך ספר שלם.

בשנים האחרונות קבלתי את הרב שמעון כ"ץ בתפקיד מיוחד לטפל בענייני עגונות - בשכר, קבענו על כל מקרה ומקרה לפי חישוב השעות.

עזרנו גם במקרים של עגונות בארץ עצמה, כגון שהבעל אינו מסכים לתת גט - לאחר שביה"ד מחייבו, או במקרים אחרים של נכות, טרוף דעת וכד'. ובזמן שהיה צורך לממן את הדבר, חיפשתי עצות להשיג הכספים. לדוגמה, בבעל שקטעו לו שתי רגליו ולא הסכים לגרש אשתו, רק בסכום גדול, והוצאתי למטרה זו- 5,000 ל"י. (קבלתי גם מלשכת הנשיא סכום של אלף ל"י) והרבה מקרים דומים.

היו עומדים אצלי בתור במקרים אלה של עיגונים והצלחנו לפתור כמעט תמיד את הבעיות.

עקב הצעת הכנסת, נתמנו שלוש יועצות, נשים משפטניות, ליעץ לנשים בענייניהן עם בעליהן, אחת בתל-אביב (גב' שניאורסון), אחת בחיפה ובפ"ת (ד"ר שפרן) ואחת עבדה בירושלים. במשך שנים פעלה בזה הרבנית ד"ר חנה דינקל. היא היתה מקושרת עם

העובדות הסוציאליות, סידרה להן כינוסים, ועשתה בזה גדולות. אחריה עבדה עו"ד *, גם בהצלחה רבה. אולם לאחר שהתפטרו, קשה הי' להשיג ממלאי מקום וביטלו את המשרה הזאת בירושלים.

יש לציין ששגרירויות ישראל בעולם עזרו רבות בענייני העגונות, ופקידי משרד החוץ הושיטו כל העזרה ועמדו אתנו בקשר מתמיד. התקיימו בינינו מזמן לזמן פגישות משותפות וחיפשו דרכים איך לעקוב אחרי הנמלטים ואיך לאלץ אותם לשוב למשפחותיהם או לפחות לשחרר נשותיהם.

קבלנו סמכות, בחוק מיוחד, לשחרר נשים – הנוסעות לחו"ל לקבל חליצה – ממיסים המוטלים על היוצאים מן הארץ, ולי היתה הסמכות היחידה לאשר פטור זה. במקרים מסוימים השגתי פטור זה גם לעגונות אחרות שנאלצו לנסוע להשתחרר מבעליהן. חברות התעופה "אל על" ועוד, היו גם מתחשבים עם המלצותי ומוזילים את כרטיסי הנסיעה לפעמים בחמישים אחוז.

* * *

סיום

לא נכתבו כאן פעולותיו הברוכות בענייני נישואי תערובת ומילת עולים דאז; כמו כן הושמטו דבריו הקצרים על התמורות שחלו במשרד בתקופה האחרונה של עבודתו.

בסיום הדברים כתב שבגלל הנהגת העניינים שלא כרוחו, לאחר שמשרד הדתות עבר לידיים מסויימות, החליט לצאת לקצבה בטבת התשל"ח.

אבא ז"ל – מרוב אהבתו את הצניעות וההסתר, לא כתב כמעט מאומה על המשפחה שהקים עם אמא ע"ה, והצלחתם בחינוך הבית.

עיקר מטרתו בחוברת היתה, כנראה, לספר: על מוצאו, על הרפתקאות החיים שעבר, ובהן הדגיש את השגחת הבורא המיוחדת שעליו, ועל פועלו הגדול – לקידוש שם שמים.

על יד קבר רחל עם חתנו ר' שלמה קוק ז"ל מיד לאחר השחרור,
אייר תשכ"ז

בתו, יהודית ע"ה ובעלה הרב שלמה קוק ז"ל
עם בנם, מנחם דן ז"ל. חודשים ספורים לפני האסון

בחתונת ר' יחזקאל ושפרה

כתר שם טוב

דברי הגאון הרב ר' בצלאל ז'ולטי זצ"ל הרב הראשי של ירושלים

"שלושה כתרים הם: כתר תורה, כתר כהונה וכתר מלכות – וכתר שם-טוב עולה על גביהן". אומר רש"י שכתר שם-טוב אינו כתר בפני עצמו, שא"כ, ארבעה כתרים יש כאן, אלא כתר שם-טוב עולה על גביהן – פירושו, שבכל כתר מהכתרים, כשחסר כתר השם-טוב – אין זה כתר. ומה זה כתר שם-טוב ? אומר רש"י: זה בעל שם-טוב ובעל מעשים טובים.

כאשר הביאו את יעקב אבינו לקבורה בא"י כתוב (בפרשת השבוע) "ויבואו עד גורן האטד ויספדו שם מספד גדול וכבד מאד". מביא רש"י: "גורן האטד... שבאו כל מלכי כנען ונשיאי ישמעאל לעשות מלחמה, וכיוון שראו כתרו של יוסף תלוי בארונו של יעקב – עמדו כולם ותלו בו כתריהם, והקיפוהו כתרים, כגורן המוקף סייג של קוצים".

לכאורה, יש כאן שאלה גדולה. התורה הרי באה לומר לנו שמלכי כנען ונשיאי ישמעאל באו לכבד את ארונו של יעקב, והורידו את כתריהם מראשיהם, ותלו אותם בארונו של יעקב אבינו, לשם מה, א"כ, המשל לגורן המוקף סייג של קוצים, לשם מה אומרת לנו התורה שכתרי מלכי הגויים דמו ל"סייג של קוצים" ?!

אלא שהתורה באה לומר לנו וללמדנו מה הם כתרים אצל מלכי כנען ונשיאי ישמעאל.

מהו כתר מלכות אצלם ? – סייג של קוצים. הם זוכים לכך ע"י שפיכות-דמים, ע"י מידות מושחתות, זהו סייג של קוצים, זהו כתר מלכות אצל אומות העולם. לכן, שם, כשראו את כתריהן של מלכי אומות העולם, שהם סייג של קוצים, שם עשו מספד גדול וכבד מאוד על יעקב אבינו, ללמד מהו כתר מלכות אצל עם ישראל. כתר מלכות אצל עם ישראל הוא יחד עם כתר שם-טוב, "כתר שם-טוב עולה על גביהן", רק אז זה נקרא כתר, ובלא זה – זה סייג של קוצים.

מורי ורבותי, הנפטר הגדול זכה בכתר-כהונה וכתר-תורה, אבל הכתרים שלו היו כתרים כאלה שכתר שם-טוב עולה על גביהן. הוא היה בעל שם-טוב ובעל מעשים טובים, הוא נשא את הכתר של "הוה דומה לו... מה הוא... אף אתה... וגו'..." ולכן, יש לערוך עליו מספד גדול וכבד מאד.

חז"ל אומרים ש"בשעת פטירתו של משה רבינו, היו מלאכי השרת מספידים עליו: "אבד חסיד מן הארץ" וישראל היו אומרים: "ישר באדם אין"; שמים סופדים ואומרים: "צדקת ה' עשה", וארץ בוכה ואומרת: "ומשפטיו עם ישראל".

לדעת ש"אבד חסיד מן הארץ" – זה רק מלאכי השרת יכולים לקבוע, אבל ישראל אומרים "ישר באדם אין".

לומר על ר' דב זכר צדיק לברכה, כי "אבד חסיד מן הארץ" – את זה יכולים רק מלאכי השרת לומר. אבל אנו יכולים לומר "ישר באדם אין". נסתלק מאתנו ישר באדם. לומר עליו "צדקת ה' עשה" – זה רק בשמים יכולים לומר, אבל אנו יכולים לומר "ומשפטיו עם ישראל". שואלת המכילתא איך אפשר לומר ו"משפטיו" – וכי המשפט של משה רבינו הוא, הלא לאלוקים הוא ?! – אלא "משפטיו" – לפי שמסר משה רבנו נפשו על המשפט, לכך, נקרא על שמו.

ר' דב, ר' דב, ר' דב, עליך אפשר לומר "ומשפטיו עם ישראל". אם קיים בא"י משפט התורה, אם קיימים בתי–דין בא"י, זכותך הגדולה היא – "ומשפטיו עם ישראל" – "לפי שמסר נפשו על המשפט, לכך נקרא על שמו" – אתה זכית שמשפט התורה בישראל, היא זכותך, כי מסרת נפשך על משפט התורה, ארץ בוכה ואומרת: "ומשפטיו עם ישראל" – "לפי שמסר נפשו עליה, לכך נקראת על שמו".

כתוב "כי שכב דוד עם אבותיו, וכי מת יואב בן–צרויה שר–הצבא" – למה בדוד נאמרה "שכיבה" וביואב נאמרה "מיתה" ? – לפי שדוד הניח בן כמותו נאמר בו "שכיבה", דוד לא מת כי הניח בן כמותו. ר' דב לא מת, כי הניח בן כמותו, כי הניח בנים גדולי תורה, הניח חתנים גדולי תורה, הניח נכדים לומדי תורה, אצל ר' דב לא נאמר מיתה אלא שכיבה.

ר' דב, אנחנו מבקשים ממך מחילה. אולי מתוך העבודה המשותפת, נבדל לחיים טובים, לא נהגנו בך בכבוד הראוי.

היה מליץ יושר על בניך הגדולים, על בנותיך, חתניך ונכדיך.

היה מליץ יושר על משפט התורה בישראל, שמסרת נפשך עליו, ויקוים בנו "ובלע המוות לנצח, ומחה ה' אלוקים דמעה מעל כל פנים" ונאמר אמן.

* * *

ימי מגורים ושנות חיים

דברי בנו הרב ר' יעקב שליט"א

אבינו, הכ"מ, ציוה לפני מותו לא לערוך עליו הספדים, כי אם לעורר לתשובה.

דברי מופנים, בעיקר, לילדי, לאחי ואחיותי ולצאצאיו של אבינו היקר והחביב עלינו מאוד מאוד, שפשט את אדרתו מעליו, השאיר את אדרת-גופו, הנרתיק הקדוש, כאן לפנינו, ונשמתו עלתה לגנזי מרומים.

למדנו אתמול בפרשה: "ויאמר פרעה אל יעקב, כמה ימי שני חייך": פרעה שאל את יעקב, בן כמה שנים אתה, כמה ימי שני חייך ? "ויאמר יעקב אל פרעה: ימי שני מגורי שלושים ומאת שנה, מעט ורעים היו ימי שני חיי ולא השיגו את ימי שני חיי אבותי בימי מגוריהם".

מה פשר הדברים ? מהי התשובה הארוכה הזו ? הוא נשאל, כמה ימי שני חייך ומשיב, "ימי שני מגורי" ?! - כל מילה בתורתנו הקדושה, כל אות, כל תג, צריכים לימוד ! דבר נפלא כתוב כאן.

יעקב אבינו בא לפרעה ומלמדו: אמנם גוי אתה, אך בוא ושמע יסוד גדול. שאלת כמה ימי שני חיי, דע לך, אצלי, חיים אין פירושם, לנשום, לאכול, לשתות ולהנות... לא ולא ! זה נקרא אצלי רק מגורים, "ימי שני מגורי" אך זה לא חיים, אדם כזה אינו חי, הוא רק גר בעולם אבל לא חי בו.

חיים, פירושם, חיים רוחניים. חיים של דבקות בה', חיים שיש בהם יראת שמים ויראת חטא, חיים שיש בהם אהבת תורה ויראת שמים. "תורה ומצוות, חוקים ומשפטים, אותנו לימדת, על כן, ה' אלוקינו בשכבנו ובקומנו, נשיח בחוקיך ונשמח בדברי תורתך ובמצוותיך לעולם ועד, כי הם **חיינו** ואורך ימינו" - אלה הם חיים. ועל כן, שמע נא, פרעה, "ימי שני מגורי שלושים ומאת שנה" - אני גר בעולם כבר מאה ושלושים שנה, אבל "מעט ורעים היו ימי שני **חיי**, ולא השיגו את ימי שני **חיי** אבותי בימי **מגוריהם**". אבותי, אברהם ויצחק חיו יותר, זכו לדבקות, במשך שנים רבות משלי, ואמנם, אצל אברהם נאמר "ואלה ימי שני אברהם אשר חי" - הוא **חי** כל ימיו.

זוהי תשובת יעקב לפרעה, אך התורה מעידה על יעקב שלא כדבריו. "ויחי יעקב בארץ מצרים שבע-עשרה שנה, ויהי ימי יעקב שני חייו, שבע שנים וארבעים ומאת שנה". בסיכומו של דבר, הוא חי כל ימיו, הוא ניצל את כל ימיו לעליה ולדבקות "ויהי ימי יעקב שני חייו".

"כי הם חיינו ואורך ימינו" - תורה ומצוות הם חיינו.

בתוך כתלי הישיבות, בתוך בתים שכל כולם תורה, יותר קל הדבר, לחיות. אבל כשיוצאים לעולם הרחב, לתפקידים שונים, ונפגשים עם נסיונות החיים, והיצר במלוא עוצמתו, מתנפל מכל הצדדים, עם כל חיילותיו הרבים והמגוונים - כי אז נופלים חללים. "...רבים חללים הפילה..." אין זמן להעצר, להתבונן, כסוס שוטף במלחמה, וכפי שלימדנו הרמח"ל ב"מסילת-ישרים", הרי היצר משתמש בעצת פרעה "תכבד העבודה על האנשים..." מה עושים אז ? ... "הקנאה והתאווה והכבוד, מוציאים את האדם מן העולם"... במה אפשר

אז להאחז, כדי להנצל, כדי לא לטבוע בים הגדול, ים התאווה, ים הקנאה, ים הכבוד...
אכן, זו שאלה גדולה, ושאלה זו כבר עמדה לפני יעקב אבינו.

ושוב, בפרשתנו, האחים, שבטי-י-ה, חוזרים לארץ כנען "ויבואו ארץ כנען אל יעקב אביהם ויגידו לו לאמר, עוד יוסף חי וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים, ויפג ליבו כי לא האמין להם".

עוד יוסף חי? היתכן ? הוא חי ? או רק גר ? אצל יעקב בבית שייך לחיות. אבל במצרים?! "וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים" - חי ומושל במצרים ?! "ויפג ליבו כי לא האמין להם", רק אח"כ, כשדברו אליו את כל דברי יוסף, סימן מסר להם במה היה עוסק כשפירש ממנו, בפרשת עגלה ערופה... אז... "ותחי רוח יעקב אביהם", "ויאמר ישראל, רב עוד יוסף בני חי" - ושוב, כשנפגש עמו פנים אל פנים, הוא מבחין בזאת "ויאמר ישראל אל יוסף, אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך כי עודך **חי**", יוסף הצליח להיות מושל במצרים, ובכל זאת, לחיות.

אך מהי העצה לכך ? איך לא טובעים בים הגדול ? איך עומדים בכל זאת, נגד היצר? שלמה המלך, החכם מכל האדם, נתן לנו עצה: "החזק במוסר אל תרף, נצרה כי היא חייך", "כי היא חייך" - מוסר !! מוסר !! ומאור המוסר, ר' ישראל מסלנט, זעק והתריע על כך: "לומד מוסר חי חי יקרא..." מוסר ! מוסר ! עיון עמוק בחובת האדם בעולמו, שינון מהי חובתו בעולם, ומהו העולם הזה... לשנן את הידוע כל כך: העולם הזה הוא פרוזדור בפני העולם הבא...

"וגם הנפש לא תמלא... משל לבת מלך...". הנשמה היא ה"אני", ולא הגוף... אותה בת מלך, השבה בבוא העת לבית-אביה... לא לשכוח כל זאת, ולחיות על פי זה. זהו מוסר ! כך, ורק כך, אפשר להיות מושל במצרים, ובכל זאת, לחיות... ואכן, הגמרא מספרת לנו על המוסר שלמד יוסף במצרים, בזמן הנסיון עם אשת פוטיפר... הוא דיבר עם היצר, עם הגוף... רצונך שימחה שמך וכו' וכו', מוסר ! מוסר!

מורי ורבותי ! אם היה אבא, הכ"מ, מרשה להספידו, אם בעל "תנועת המוסר" - הספר שהשיב רבים מעוון - היה מרשה להספידו, היינו יכולים לספר איך השתדל **לחיות** תמיד, תמיד.

לא רק בבית אביו הגדול רבי יעקב זצ"ל, לא רק ב"סלבודקה" ב"חברון", ב"היכל התלמוד" וב"ישיבת תל-אביב". גם אח"כ, כשיצא לעבודת-קודש, לאחר התיעצות עם החזון איש זצ"ל, גם כנפגש עם העולם הגדול, השתדל לחיות "... עוד יוסף חי וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים...".

יכולנו לספר על הביקורת הרבה שהיתה לו, על כאלה שטבעו כשיצאו לעולם, טבעו בים הכבוד ובים הקנאה... והביקורת שנאמרה על ידו, כדי ללמד מוסר-השכל: "החזק במוסר אל תרף, נצרה כי היא חייך" ! "לומד מוסר חי יקרא" !

אם היה אבא מרשה לשבחו, יכולנו לספר על כוחות נפשו הנפלאים: מתנת מנוחת הנפש. קלם, קלם, קלם. עד הרגע האחרון, כמעט ללא אנחה, "איך אתה מרגיש ?" - "ב"ה", עד רגעיו האחרונים.

כשהיבהילוהו ל"הדסה" וכמעט בלי נשימה, והנה כשחזרה אליו הנשימה, לאחר

שאיבת המים מגופו, והוא עדיין נושם ונושף בקושי, אמר לנו שיחת-מוסר... במנוחת הנפש... פלאי-פלאים...

רבותי ! לא על מנת לשבחו, אלא כדי שנלמד מזה. כדי שנלמד להיכן אפשר להגיע ע"י עבודה. ברגע כזה לחשוב ולומר שיחת מוסר ! "כמה תודה חייב אני לבורא יתברך על טובותיו עמי..." מעין ברכת "הגומל לחייבים טובות" וכל זאת, לא כשהבריא ממחלה, אלא כשחושב ובטוח שאלה רגעיו האחרונים ממש...

וכמה דיבר כך תמיד, בשמחות של מצוה, בחוג המשפחה... להודות ולהלל... תמיד תמיד... ולא הזכיר, כמעט אף פעם, ואולי בלי "כמעט", לא הזכיר אף פעם בקרב המשפחה, את האסון הנורא שקרה לבתו, חתנו ונכדיו שנהרגו בתאונת-דרכים... אולי כדי שלא יראה כבא בטרוניה, חלילה...

איני יכול להאריך בשבחיו מפני ציוויו. דבר אחד נוסף אזכיר, ושוב, לא כדי לשבח, אלא כדי שנלמד איך אפשר לנצל את הזמן. נוסף לעבודות הציבוריות, הספיק לכתוב, לערוך ולהביא לבית הדפוס, יותר מעשרים וחמישה ספרים. יושב, חושב וכותב בשעות המאוחרות של הלילה. כותב ומוחק ומדקדק במילותיו, ומשתדל לכתוב רק דברים ברורים... והדף היומי... לא שבחים.. הכל כדי שנתעורר לנצל את הזמן.

מה אעשה ולא נתן רשות לספר בשבחו ?!

עלינו, כל צאצאיו, כל המשפחה כולה, ללמוד ממנו, להתעורר, לקבל על עצמנו...

תפקידנו **לחיות** בעולם ולא רק לגור בו. לזכור היטב את תפקידנו בפרוזדור, "החזק במוסר אל תרף, נצרה כי היה חייך".

עלינו לזכור את תכונותיו וללמוד מהן. **מנוחת הנפש**: "אל תהיה פזיז" כפי שהיה רגיל לומר, כשמישהו נהג, לדעתו, בפזיזות. **רצינות**: לא זכורה לי אף פעם שמילא פיו בשחוק. **ביקורת עצמית**: ביקורת קשה, קשה מאוד, נוקבת עד התהום, אך בלי ליפול לעצבות, להשתדל להיות שלם במעשים כפי ביקורתו הנוקבת, לא להתפס לחומרה אחת ולהרגיש: "אני כבר צדיק, יצאתי ידי חובתי", לעבוד בכל השטחים... **עיון מעמיק** בכל מעשה שאני עומד לעשות, ובפרט, בהחלטות גורליות. **שיקול דעת**: מה ה' רוצה ממני... **התבוננות** במה שקורה עם עם ישראל, מתוך עומק, מתוך תחושה עמוקה: הנה קרב היום הגדול, ועם זה, יום הדין הגדול.

גם בבית החולים דבר עמי על כך, איך תבע ממני להתבונן, לזכור שיש מנהיג לבירה. לזכור שכל התהפוכות, הן ממנו ורק ממנו ! להתעורר, לרצות לעלות, לעלות, לעלות ולמלא את התפקיד, כדי שתוכל בת המלך להתייצב בשמחה, בבוא העת, לפני אביה שבשמים....

אם נקבל זאת על עצמנו, תהא זו זכות עצומה לנשמת אבינו, ונדע, בעז"ה, שעוד אבינו חי, כי מי שמשתדל לחיות כאן, מי ש"חי חי יקרא" כאן, הרי הוא ממשיך לחיות חיי נצח בעולם הנצח.

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים, עד שיקומו וירננו שוכני עפר במהרה בימנו, אמן ואמן.

דברים שנאמרו ע"י בנו הרב יהושע שליט"א ביום הזכרון–תשמ"ג, שלש שנים לפטירתו

שמע בני מוסר אביך

כשנבחרתי לדבר על אמא ז"ל לפני שנתיים, ביום פטירתה ועילוי נשמתה, דיברתי בהרחבה על – "אל תטוש תורת אמך" (משלי א, ח).

הערב, מוצאי שבת קודש פרשת ויגש, ט' בטבת, יום עילוי נשמתו של מו"ר אבינו ז"ל אתחיל בחלקו הראשון של אותו פסוק: "שמע בני מוסר אביך".

אמרו במדרש משלי שם: "מוסר אביך–היא התורה שבכתב, תורת אמך–היא תורה שבע"פ". ואומר הגר"א (בליקוטים) וז"ל: "וסיבה אשר הושוותה תורה שבכתב לאב, ותורה שבע"פ לאם, שהתורה שבכתב, כל המצוות שבה הן רק בכללות, שלא נתבאר בה פרטיהן; כאשר האב יצוה לבנו את הדרך בכללות; והאם–תשים עיניה ולבה עליו להדריכו בנתיבות הטוב ובכל מסילות הנאות, להזהירו מכל פרטי העבירות ולהוליכו בכל חלקי המצוות... כן תורה שבע"פ מבארת לנו חלקי המצוות". עכ"ל.

הגר"א חוזר על דברים אלו בפרק יז פסוק ח: "...מוסר אביך היא התורה – שמצוה לעשות דבר זה אף בלי טעם, ואל תטוש תורת אמך – הוא דברי קבלה ותורה שבע"פ, שפורט ענפי העבירה ועונשיה".

ובפירוש כת"י אחד (כמובא בהוצאת הרב פיליפ למשלי ע"פ הגר"א, עמ' 346) כתב הגר"א עוד: "...כי התורה תגזור אומר, והתורה שבע"פ תבאר טעמיו; כמו האב שמצווה, והאם תו ה דרך וטעמו בלשון רכה – שאם לא תעשה ציווי אבא – לא טובה אחריתך, ושכוונתו לטוב לך, שהיא הטובה שבכולם. ושמא תאמר: אחר שאני רוצה לשמוע מוסר אבי – איני צריך לתורת אמי, אמר מכל מקום – אל תטוש תורת אמך". (ועיין עוד בביאור הגר"א שם ל,יא).

כך אוכל למצות את הרגשתי כלפי דרכו של אבא אלי. [יתכן שמרגישים כך גם אחרים מבני משפחתנו היקרים ה' עליהם יחיו,] וכן ההרגשה לגבי אמא.

אבא קובע ואומר בקיצור, מצוה כשרואה צורך בכך, ויש שנוזף ומייסר בדברים, לעיתים רחוקות אף במעשים; ויש שאף בלא טעם מספיק – או שאתה עדין אינך מבין, ולא הכל יכול הוא לומר לך – בבחינת "תורה שבכתב". אמא – לעומתו – הורתה דרך בלשון רכה, מנסה לתת טעם, ופעמים רבות שאומרת: שמע לאבא, אני אומרת לך – יש לך אבא צדיק – כוונתו לטוב לך והיא הטובה מכולם. (ממש כדברי הגר"א – בקטע האחרון).

כך היתה שלימות של תורה והוראה בביתנו.

לא סתם בחרתי בפסוק "שמע בני **מוסר** אביך", כי יסוד אישיותו של אבא ז"ל – לא רק בקשר לילדיו – היה מוסר, עם כל ההוראות שמלה זו טומנת בחובה.

אבא קיים בפועל את הפסוק – שהיוה אחד מסיסמאות – יסודות – בעלי המוסר: החזק במוסר וגו'. זכיתי לשמוע זאת משריד בעלי המוסר (כך התבטא אבא באוזני, והדריכני

להתבונן באישיותו) – הצדיק ר' אליהו לופיאן ז"ל – כמה וכמה פעמים בקול צעקה ממעמקי התהום שבנפש: "החזק במוסר אל תרף, נצרה – כי היא חייך" (משלי ד, יג). הגר"א כתב בפירושו שם וז"ל: "אחוז את המוסר שהתחלת בו ותחזק את עצמך במוסר. אל תרף – אפילו לשעה אחת, אל תתרפה מן המוסר, נצרה וכו' כי היא חייך – כי מה שהאדם חי הוא כדי לשבור המידה שלא שבר עד הנה, ולכן צריך תמיד להתחזק ואם לא יתחזק למה לו חיים". (דברים דומים כתב הגר"א – בקיצור – בספרו "אבן שלמה".)

אבא החזיק במוסר ללא הרף, אלה היו חייו...

נסביר את המושג מוסר. תיכף בתחילת משלי, כשהחכם מכל אדם קובע מטרת הספר, מדובר על : "לדעת חכמה ומוסר", "לקחת מוסר השכל". והיה קשה לגר"א בפסוק השני מדוע לא נאמר לקחת חכמה ומוסר השכל? ותירץ: "לידיעה–צריך תחילה לידע את החכמה ואח"כ לייסר את עצמו במוסר, אבל לעניין העשיה העיקר הוא המוסר". כלומר, השלב הראשון הוא ידיעת המוסר, השלב השני הוא המעשה של המוסר.

ומהו "מוסר השכל" נאמר בהמשך הפסוק – כך מפרש הגר"א – "לקחת מוסר השכל (1)צדק (2)ומשפט (3)ומישרים". "כלומר זהו השכל – התכלית – שצריך האדם לקחת, שיהיו כלולים בו כל המידות. והיינו צדק(1) – לעשות חסד וצדקה עם כל הבריות, וכשילך בדרך זו לבד אין זה "מוסר השכל" – כי לא יצליח, שלפעמים צריך האדם למידת הכעס – שהוא "משפט"(2) – והיינו: בינו לבין עצמו, כמו שאמרו חז"ל: לעולם ירגיז אדם – וזה מה שקורים בעלי המוסר "מלחמת היצר" י.כ. - (ועיי"ש ברש"י), ולא ילך אדם אחר תאוותו. ואף לשאר בני אדם צריך למידת הכעס לתת דין לרשעים, לאיש כדרכיו כפי הדין. וכן "מישרים"(3), שצריך למידת היושר (הממוצע), וזהו ע"פ הרוב. ולכן "מוסר השכל" איננו! רק אם יהיה כלול מכל השלושה הנזכרים לעיל, ואז יצליח בכל דרכיו". וזה כדברי הגר"א לעיל – וז"ל: "לקחת מוסר השכל, היינו שיצליח, כמו שנאמר (שמואל א' יח, יד) ויהי דוד לכל דרכיו משכיל". עכ"ל הגר"א. [ויש עוד להוסיף עיון על עיון ע"פ הפסוקים בפרק ג', כ"ז – ל"א. עפ"י ביאור הגר"א שם]

*

אנסה לעמוד על כמה נקודות באשיותו המוסרית של מו"ר אבינו ז"ל – לאור הדברים האמורים:

"לדעת חכמה ומוסר", קודם כל החכמה–ידיעת המוסר: כל השיטות, החל כמובן בספרי הראשונים ושיטות משיטות שונות. יוכח בזה כל הנוטל לידו את ספרי תנועת המוסר, את המבוא את "התנועה", את ספרי "אור הצפון", שהם יצירתו מבחינת סידור, עיבוד וסגנון (עם השותפים הידועים ובראשם שיבלחט"א הרב מאיר חדש). וכן את מאמריו הרבים (רובם מרוכזים בדברי הגות וראות) ואת ספר פולמוס המוסר.

יראה שהיה בקי במוסר, גאון במוסר, עמקן במוסר. היה חכם במוסר. התעמק בכל שיטה ובכל אחד מבעלי המוסר. ראיתי גם מאמרים נפלאים על אישים שונים – שעדיין לא יצאו לאור– שם רואים בעליל עד כמה התעמק בשיטתו של כל איש בעל מעלות,

בעל מידות, ולא דווקא מהגדולים. הוא החכים בהכרת כל אישיות, בעיקר בצדדי ההנהגה וההשתלמות המוסרית. כך גם במאמרו על אמנו ה"מוסרניקית".

אח"כ שלושת הפרטים שהזכרנו: צדק ומשפט ומישרים– כמה הם מאפיינים את מכלול אישיותו.

אעמוד רק על נקודות אחדות (כמובן, אני ניזון בעיקר מארועים ומעשים של עשרים וחמש השנים האחרונות, מאז שאני עמדתי על דעתי.)

צדק – לעשות חסד וצדקה עם כל הבריות. אמת ולא בחנם ציינו כמה פעמים דוקא את אמנו בנושא זה; אבל כשנתבונן בעניין על מישוריו השונים נראה את אבינו ז"ל – איש המוסר הנוהג ב"צדק". קיים בהידור: "מבשרך אל תתעלם" – קרובים ואף "רחוקים" תרתי משמע ומבודדים. הדודה זלעטע – אני יכול להעיד על ימי חמישי במושב זקנים. כבוד רבנים שירדו מגדלותם, רבניות זקנות ונשכחות; הרב ניסים, הרבנית הרצוג. מתוך כך ראה בבקורת – וזה זכור לי מימי הילדות – את שכחת סבתא הרבנית יוכבד גולד – ע"י רבים מידידיו של סבא גולד ז"ל. ואלו רק דוגמאות. עד כמה לחם – בהיותו מנהל השיפוט הרבני ואח"כ מנהל בתי הדין – נגד איחור לדיון ועיכוב הדין, הגורם צער לאנשים. דאג לתקציבים ולאנשים שיפעלו בענין פתרון בעית עגונות. ניתן לקרוא בחוברת!

באיזו סבלנות נהג כלפי סובלים ונדכאים במסגרת בתי הדין ובהזדמנויות אחרות. (עדות אישית שלי מימי ה' בתל אביב). אבא כתב רק כמה מילים בעניין זה בתולדותיו, גילה בזה טפח וכיסה הרבה טפחים.

משפט – כפי שהסברנו, בינו לבין עצמו. "עבד על עצמו", ומי יודע עד כמה?! וגם "לשאר בני אדם לתת דין לרשעים", ידע לתת "מנה" כשצריך.

אבינו ז"ל ידע מחד גיסא להבליג, מאידך גיסא יש שהשתמש בכוח הכעס ומחה נמרצות נגד הצריך מחאה, הן בעבודתו הציבורית והן בין מקורביו ומשפחתו. תקיפות היתה בו, והוא כיוונה לעשיית משפט. לא נרתע מאיש כשחשב שחייבים לעמוד בתוקף על עקרון מסויים או לבקר הנהגה שאינה ע"פ צדק ומשפט – ומכאן הצלחתו בחיים הציבוריים וגם במערכת השיפוטית. לא אחת הייתי עד למחאתו הנמרצה נגד דברי פרופ' ידוע שהשמיע דברי כפירה (כלשונו) מעל בימת בית הכנסת "ישורון" בלילות שבת. ואף כתב מאמרים נגד השקפותיו המסולפות של הנ"ל ב"טורי ישורון". (מופיעים ב"דברי הגות וראות").

מישרים – ממוצע. הלך בדרך האמצעית גם בתחום המידות. גם בהשקפה. היה נגד "קיצוניות" במובן האמיתי של המילה. התנגד לחוסר ישרות, המתבטאת בחוסר הרמוניה שבין חיצוניות לפנימיות. שבין מידות למעשים, ובדקדוק במצוות אחדות וזלזול באחרות ציטט לא אחת את מאמר הסבא מקלם "על רגל ארוכה וקצרה".

בהיותי נער אמר לי על הוצאת ציציותי – "האם יראת השמים שלך כבר עברה על גדותיה?" בדרכם של גדולי המוסר.

אם התלהבת מרעיון מסויים והבעת אותו בקיצוניות, כדרכם של צעירים – הוא תיקן את הדברים בעמידה איתנה על דעתו, דעת "זקנים"– בעשרים השנים האחרונות – מלאת חכמת חיים וחכמת תורה ומוסר.

זכורני כמה הזדמנויות בהם מצא לנכון ליישר את דעותי, השקפותי והרגשותי – ביחס לאנשים, מוסדות ואירועים. וכך ראיתיו פועל כלפי אחרים.

היה סמל של אדם שקול ומתון, המחפש את ה"מישרים" – במחשבותיו, בדיבורו, בכתיבתו. שוקל כל מילה.

*

"פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם" (משלי יא,ל) כתב הגר"א: "פרי צדיק – עץ חיים, הם הבנים, שכל מי שמניח בן הרי הוא כאילו חי". [המקור: פסיקתא זוטרתא במדבר כ,כה: "כל שמת ומניח בנו ממלא מקומו תחתיו – אינו מת". וכן בב"מ (פ"ה ע"א) דרשו על בנו של ר"ש בן אלעזר ועל בן בנו של ר' טרפון – כשחזרו למוטב בהשפעת רבי].

ממשיך הגר"א: "ועוד כי הצדיק מלמד לאחרים שיעשו מצוות ה' אשר יעשה אותם האדם וחי (ע"פ ויקרא יח,ה) ולכן הפרי של הצדיק– עץ חיים. ולוקח נפשות חכם: התלמידים הם יותר מבנים, שהם בנפש, וכן מי שמלמד תורה לעם – לוקח נפשות".

נתחיל בסוף. אבא ז"ל העמיד תלמידים הרבה, ולא רק בשנות הוראה וניהול, ובעבר הרחוק ב"ארגון צעירים ללימודי היהדות", ב"ארגון חניכי הישיבות" ובהרבצת תורה (עיינו בחוברת!), אלא בכל השנים בשיעורים, הרצאות ובמאמרים רבים; ולאורך הדורות, בספרים המדריכים ומשפיעים.

הוא "חכם" לא רק בחכמת התורה והמוסר לעצמו, אלא לוקח נפשות שהם יותר מבנים. דברי חכמה של אבינו בחייו, ואף אחר עלית נשמתו לגנזי מרום, ובעיקר חכמת המוסר ב"תנועת המוסר" ובשאר כתביו הלוקחים ולוכדים את הנפשות ממש, המשפיעים השפעה פנימית נפשית. – "לוקח נפשות חכם".

כמה אנשים אמרו ואומרים וכמה לא אמרו, ואין ספק שכך יהיה בעתיד – ש"תנועת המוסר" בנתה אותם וקירבה אותם.

ועוד זכה אבינו לבנים, למשפחה גדולה בלעה"ר, משפחה מפוארת. מקווים אנו שנהווה "פרי עץ חיים", כראוי לצדיק. והלוואי שלא ידח ממנו נידח וכולם בבריאות גוף ונפש ימשיכו ללכת בדרך עץ החיים.

ועיין בדברי אבא ז"ל בדברי הגות ב' עמ' 93 החל משורה חמישית. (הקראה) אבא סמך עלינו, ראינו זאת בצוואתו הקצרה שכתב לנו.

יעקב אבינו לא מת. גם אבינו ז"ל עודנו חי, כי נמשיך בע"ה בדרכו, דרך חכמה ומוסר. וימשיך להתקיים בנו בשלימות ובעוז הפסוק "פרי צדיק – עץ חיים", כשם שמתקיים, כאמור, "ולוקח נפשות חכם".

דברי הערכה מפי חתנו הבכור הרב שמשון מיכאל אפשתיין שליט"א
במוצש"ק ויגש ט' בטבת התשס"ז יום הזכרון הכ"ז לסבא זצ"ל

איש אשכולות

עברו עשרים ושבע שנים מפטירתו של סבא ז"ל, ובשנים הללו גדל דור חדש של נכדים שלא הכירוהו, וגם נוספו למשפחה – בני זוג של נכדים ונכדות – שלא הכירוהו. גם מי שכן הכירו את סבא, חלקם צעירים היו ולא הספיקו לעמוד על כל המיוחד שבו, על רב הגווניות של האישיות המיוחדת הזו. חזקו עלי דברי המבקשים, שאספר איך אני הכרתי וראיתי אותו.

(סוטה פ"ט מ"ט) "משמתו יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים בטלו האשכולות". הגמרא (סוטה מ"ז ב') שואלת: "מאי אשכולות"? ומשיבה: "א"ר יהודה אמר שמואל איש שהכל בו".

אפשר לכנות את סבא "איש אשכולות, איש שהכל בו".

אישיות נדירה, מיוחדת במינה, אישיות מגוונת, רבת אנפין, אישיות מורכבת מהרבה רבדים, רבת מעשים ופעולות, בתחומים שונים, אישיות בעלת ראיה רחבה, בעלת כוחות נפש לא רגילים.

מי שהתבונן בו מן הצד, יכול היה לטעות ולחשוב, שהוא איש מלא ניגודים. אבל זו טעות של הסובר כך. לא היו בו שום ניגודים, היתה בו שלימות אחת גדולה. היה בו הכח לגשר על הנהגות שונות, הכל לפי צורך השעה, המקום, המצב והעניין. כל ההנהגות הרכיבו אחדות אחת של אדם גדול, רב מעלות ומעשים.

לכאורה היו בו ניגודים: תקיפות ווותרנות, נוקשות ורוך, סער ורוגע, רגשנות וקור רוח, קיצוניות ושביל הזהב. אבל אלו הן סתירות מדומות. סבא היה איש "דעת", ה"דעת" הנחתה אותו, ה"דעת" כיוונה אותו ואת מעשיו ותגובותיו. יש שה"דעת" חייבה תגובה מסוימת, ויש שה"דעת" חייבה תגובה הפוכה, כמו שנא' (קהלת ג' ד') "עת לבכות ועת לשחוק, עת ספוד ועת רקוד... עת לחבוק ועת לרחוק מחבק... עת לחשות ועת לדבר".

ככלל ניתן לומר: סבא חי עם מאזנים, עם פלס ביד, הוא שקל את תגובותיו בשיקול ה"דעת". פעמים שהכף הוכרעה לצד אחד, פעמים לצד השני, אבל הכל היה מדוד, הכל היה מחושב, ה"דעת" חייבה נוהג מסוים, והדרך והתגובה, נקבעו אחרי מחשבה, עיון, שיקול והכרעה. אפשר לומר: אצלו, שיקול ה"דעת", לא היה אמצעי, שמשתמשים בו לפעמים, אלא שיקול ה"דעת" היה תמידי, והיה אחד הקווים המיוחדים באופיו.

תקיפות

כ–25 שנים עבד סבא במשרד הדתות. תחילה עמד בראש המחלקה לרבנות, שאליה היו כפופים גם בתי הדין הרבניים. בעבודה זו, שהחל בה זמן קצר אחרי קום המדינה, סבא מינה עשרות רבות של רבנים בערים, מושבות, מושבים וכפרים, ודיינים בבתי הדין שהיו קיימים אז.

הרבנים והדיינים שראו עצמם ראויים לכהן כרבנים וכדיינים ידעו שמי שקובע במינוי הוא סבא, והם היו צובאים על חדרו, והוא היה משוחח עם המועמד, ומדבר אתו בדברי תורה וגם במילי דעלמא, וכך היה מברר לעצמו את מידת התאמתו של האיש לתפקיד, והיה שוקל לאיזה מקום לכוונו. כך סבא הניח את היסוד לכל שירותי הדת במדינה. אח"כ הופרדו בתי הדין הרבניים מהמחלקה לרבנות, וסבא מונה להיות מנהל בתי הדין הרבניים, קבע את סדרי ונוהלי עבודתם, צביונם ואופיים.

סבא הקפיד כל ימיו לא להשתייך לשום מפלגה, הוא הרגיש את עצמו כשייך לכלל ישראל, וכל פעולותיו ומעשיו היו למען הכלל. אבל הוא עבד צמוד לאנשי מפלגה, דבר שלפעמים הביא עליו לחצים, ולפעמים גם לחצים מאנשים בלתי מפלגתיים, שחפצו ביקרם של אנשי שלומם, וביקשו להעדיף אותם על פני אחרים. סבא עמד על דעתו כצור איתן, וככל שהיה בידו פעל בתקיפות רבה, בהתאם לשיקול דעתו.

ותרנות

ידועים לי שלושה מקרים, בהם סבא ירש דברים. באחד מהם, הערך הכספי היה מועט, אבל סבא סבר, שזה מגיע לו בדין, והוא עמד על דעתו בתקיפות רבה. מאידך, בשני המקרים האחרים, היה בירושה ערך כספי ניכר, וסבא ויתר עליהם – כדי שלא יהיה ריב במשפחה. למדנו מזה, שכסף לא נחשב בעיניו כלל, למרות שידע היטב את ערכו של הכסף. לעומת זאת, מניעת ריב במשפחה, נחשב בעיניו כערך גדול, אבל אם ה"דעת" חייבה אותו לעיקרון מסוים, הוא עמד עליו, עד כמה שידו מגעת.

קור רוח ורוגע

אנשים רבים סברו, שסבא הינו אדם קר רוח ורגוע, וכלל לא מתרגש, בקיצור: ליטאי קר (בתרגום חופשי מאידיש: א קאלטער ליטבאק). יתכן, שקור רוח ורוגע הן מעלות, אבל אני סבור, שסבא כלל לא היה קר רוח ורגוע. לסבא היתה מנוחת הנפש ושלות רוח, הוא רק לבש ארשת של קור רוח ורוגע. נדמה היה, שתגובותיו נובעות מקור רוח, אבל באמת, בתוכו, בפנימיותו, היה רגשן וסוער, אלא שידע להסתיר זאת. רק לעיתים נדירות נתגלתה רגשנותו וסערת רוחו.

רגשנות וסער

פעם ראשונה ראיתי זאת כשפגשתי בו בפעם הראשונה כחתן של מאירה תחי'. מאירה ואני החלטנו להתארס במוצאי שבת בשעת לילה מאוחרת. מאירה שבה הביתה וההורים כבר ישנו, היא נכנסה בשקט לחדרה ושכבה לישון. למחרת בבוקר עמד סבא לנסוע לת"א לרגל עבודתו ומאירה השכימה קום וסיפרה לו על החלטתנו. סבא שאל אותה: מדוע לא הערת אותנו? בעיניו הדבר היה כל כך חשוב, שהיה ראוי להעירו משנתו. בערב, באתי הביתה לראותו ולקבל

באירוסי ר' שמשון ומאירה בביתו, בבית המעלות יושבים מימין: רבי אהרן כהן, רבי איסר זלמן מלצר, החתן, רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבי משה חברוני, רבי מאיר חדש, רבי שמחה זיסל ברוידא, עומדים הורי הכלה. אשת המחבר, סבתא כ"ץ נראית בתמונה כי באה מעזרת הנשים לשמוע את החתן, ר' שמשון, דורש

ברכתו. אמנם הכירו אותי בבית גם קודם לכן, אבל עד עכשיו באתי הביתה בתקן של מבקר – אפשר לומר אפילו: מבקר רצוי – אבל הפעם עמדתי לבוא כחתן מיועד. בדרך לבית חשבתי: מה אומר? מה אדבר? איך לנסח את דברי? אבל סבא פטר אותי מכל זה. רק נכנסתי לחדרו, הוא מיד רץ לקראתי וטרם הספקתי לפתוח את פי ולומר מילה, חיבק אותי, נישק אותי וברך אותי, וכך פטר אותי מלומר דבר. אבל – וזה העיקר – חשתי בהתרגשותו הפנימית, הרגשתי בסערת רוחו, כמה גדולה היתה, שלא הצליח להסתירה. אח"כ נכנסו סבתא ומאירה, שתינו "לחיים" ושוחחנו ארוכות וסערת רוחו נכבשה פנימה בנפשו, והתרגשותו לא נראתה עוד, לא ניכרה בחוץ. למשך רגעים ספורים ניבעו מצפוניו ומיד שב והסתירם.

קיצוניות

סבא היה מתעניין מה ואיך לומדות בנותיו. כשגילה שמורה מסוים מלמד יצירה ספרותית ברוח מנוגדת לתורה, פנה למנהל ביה"ס ודרש לפטר את המורה. המנהל לא הסכים לדרישתו של סבא, וסרב לפטר את המורה. סבא פנה למפקח הארצי מטעם משרד החינוך, וגם הוא לא קיבל את דרישתו התקיפה של סבא. סבא נפגש איתו והתקיימה ביניהם שיחה נוקבת בה התבררו עמדות וגישות שונות. המפקח אמר: כדי לחסן אדם, נותנים לו זריקה ובה חיידקים מוחלשים של המחלה, כך כדי לחסן את התלמידות מרוחות לא טובות, צריך ללמד את השלילה כדי לחסנן. אך סבא אמר: תלוי מי נותן את זריקת החיסון וכמה חיידקים נותנים, אם נותנים מנת יתר של חיידקים, החולה עלול לקבל את המחלה. סבא הראה למפקח את המחברות של התלמידות, ומהן הוכיח, שהמורה אינו מחסן אלא מזריק את החיידקים החולים. המפקח קיבל – בסופו של דבר – את עמדתו של סבא והמורה פוטר מעבודתו.

כשה"דעת" שלו חייבה אותו לנהוג בקיצוניות, לא היסס לנהוג בה, אך לרוב, לעומת זאת, נהג ב"שביל הזהב".

שביל הזהב

סבא היה מחנך גדול, וכדרכם של מחנכים גדולים ידע להבחין בין עיקר לטפל. וידע, שכדי לחנך לדברים עיקריים ועקרוניים – עליהם כדאי לדבר, ועליהם כדאי להיאבק, ואילו על הדברים

החשובים פחות, לא כדאי להלחם, כי אם המחונכים יגיעו אל העיקר, הדברים המשניים יבואו ממילא על פתרונם. כך הלך סבא ב"שביל הזהב" של החינוך, בדרך האמצעית בין העיקר לבין הצדדי, כשהדגש הוא על העיקר. וכך, הגיב רק על דברים מסוימים, בעוד שעל אחרים כלל לא הגיב– לא משום שלא ראה אותם, או משום שלא יחס להם חשיבות, או שויתר עליהם, אלא, משום שחכמתו עמדה לו, ה"דעת" שבו חייבה אותו שלא להגיב כלל על דא או על הא, כי היה משוכנע, שדברים אלו יתוקנו גם ללא תגובה מצדו, ועדיף לא להגיב עליהם כלל. מחנך לא חייב להגיב על הכל!

נראה, שגם דבר זה למד ממורו ורבו במוסר ודעת, הסבא מסלבודקה. פעמים רבות הוא לא היה מגיב על דברים מסוימים, וזה גרם לתלמידיו לתמוה: הכיצד לא הגיב? ורק כעבור זמן ובדרך אגב כביכול, הגיב, ואז הבינו כולם, שהכל מחושב ומתוכנן.

ראיה רחבה

כשסבא ראה דבר, הן במדיניות, הן במעשים שנעשו, או בפעולות שהיו צריכות להיעשות, הוא ראה את הדברים לא במובנם השטחי, העכשווי, המצומצם והצר. הוא ראה את הדברים בהקשרם הרחב ושקל הרבה את התוצאות העתידות לקרות כתוצאה מן דברים.

שיא של חינוך

את שיאו של סבא כמחנך אני רואה בדבר הבא. כידוע סבא נהג לברך את צאצאיו בכל ליל שבת אחרי קידוש. אחרי הברכה נהג לתת לכל אחד נשיקה קלה על ראשו, נוגע ואינו נוגע. מאירה שתחי' סיפרה לי, שאם סבא לא נתן נשיקה לילד אחרי הברכה, הילד ידע, שסבא אינו מרוצה מדבר מסוים, ועליו לחפש, עד שימצא מהו אותו דבר שבגללו נמנעה ממנו הנשיקה המסורתית. אני רואה בזה שיא של חינוך! אי קבלת נשיקה היא אמצעי להביע מורת רוח, או רמז, שארע דבר הטעון תיקון! מחנכים גדולים אינם צריכים לתת סטירה, או מכה קלה בכף היד, או אפילו מכה באצבע אחת. כדי לחנך, די להם במניעת נשיקה!

חינוך בבית

החינוך בבית היה גם בדרך פעילה. ליד שולחן השבת סבא לימד את ילדיו דעת, חכמה ומוסר. למדו ספרי מוסר והגות יהודית על הסדר. כך קיבלו הילדים השקפת עולם רחבה ביהדות, וגם קיבלו חיסון נגד דעות והשקפות, שהיו עלולים לקלוט מן החברה והסביבה. כשאני נכנסתי לבית, כבר לא למדו ספרי מוסר ליד שולחן השבת, אבל השיחות על מאורעות השבוע, על פעולות מסוימות, או אי עשיתן, היו בהחלט מחנכות. גם השיחות בימות החול במטבח ליד השולחן הגדול בשעת ארוחת הצהרים של סבא – שפעמים רבות לא היו בצהרים אלא לפנות ערב – היו שיחות מחנכות. שמעו את דעתו של סבא על כל נושא, את תגובותיו, ולפעמים גם את שתיקתו. כן, גם שתיקותיו היו מחנכות.

כיצד גדל

כיצד גדל מחנך דגול זה? שמא תאמר מאבותיו למד. מוכרחים לומר שעל הוריו דיבר מעט מאד. אם סבא לא היה כותב על אביו הגאון ב"תנועת המוסר" חלק ה', היינו יודעים עליו מעט מאד. על אמו הצדקת כתב במכתב שפורסם ב"דברי הגות וראות" חלק א'. אמו נפטרה כשסבא היה בן 18, אביו נפטר כשהיה בן 22. מסתבר שלמד הרבה מרבו הסבא מסלבודקה. אך בעיקר חינך את עצמו.

מרגלא בפומיה: על הכתוב (משלי כו' ב') "חנך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה", אומרים בשם הגר"א, שהפירוש הוא: לא יסור מלהתחנך! דומה שיש בדבר זה גם יותר מרמז על עצמו.

הזכרתי לעיל שה"דעת" כיוונה אותו ואת תגובותיו. דומני שסבא חינך את עצמו להיות מכוון על יסוד ה"דעת". אני זוכר פעם אחת, שהיה חולה, כנראה בשפעת. על פניו, שהיו אדומות, ראו שחומו גבוה. הוא לא היה בחדר השינה, אלא בחדר הבנות, הוא לא שכב במטה, אלא ישב במטה, ליד השלחן ישב מר הדס, פקיד במשרד, ועבד בעבודתו. סבא הזמינו לעבוד בבית. סבא דיבר כמעט כל הזמן בטלפון. שאלתי: אם מדד חום? לא! אם לקח כדור להוריד החום? לא! מדוע אינו שוכב במטה? והשיב: מהשכיבה מקבלים רפיון והרגש גובר על השכל, אבל השכל צריך לשלוט תמיד, שהאדם לא יאבד את ה"דעת" שלו! חשבתי אז ואני חושב גם היום שחינך את עצמו, שגם כשיש חום גבוה ה"דעת" תמשיך לשלוט!

כושר ריכוז

היה יושב במקומו בחדר האוכל ליד השלחן וכותב, אחת הבנות היתה מנגנת על הפסנתר שעמד אז מול מקום מושבו, בחדר השני ישבו בנות ועשו שיעורים. פעמים באו חברות לאחת הבנות ותפסו את החדר השני, ואז, מי שהיו לה שיעורים ישבה לידו ליד השלחן ועשתה שיעורים. והוא היה מרוכז וכותב ומדייק בכל מילה, ופעמים מפסיק מהכתיבה ומחפש במוחו אחרי מילה מתאימה, אחרי ביטוי הולם, ושוקל, מחליט וכותב, וכל הרעש בבית מסביב, כאילו לא קיים. כושר הריכוז שלו היה עצום. גם דבר זה דורש חינוך עצמי ממושך. כשאני נכנסתי לבית היה עסוק בכתיבת חלק ג' של "תנועת המוסר" על הסבא מסלבודקה.

שליטה על מידות

למרות עבודתו עם ציבור של דיינים, רבנים, שרים ופקידים, והרבה פעמים קרו דברים שהיו שלא לרצונו – בלשון המעטה – מעולם לא ראיתי אותו כועס.

פעם אחת, היה זה בתשעה באב תשי"ד או תשט"ו, סבא גולד היה חולה עקב אירוע לב, ושכב בבית לפי הוראת הרופא. אחרי חצות היום בא סבא כ"ץ לבקר את החולה, והתברר לו, שסבא גולד עדיין צם. סבא כ"ץ אמר: לו הייתי יודע שצם, הייתי בא בבקר כדי שלא יצום. סבא גולד סרב להפסיק את הצום. סבא כ"ץ הציע שישאל בטלפון את ד"ר שטראוס, או את פרופ'

רחמילביץ, אם מותר לסבא גולד לצום? סבא גולד עמד בסירובו. השיחה ביניהם נמשכה שעה ארוכה עד שסבא גולד הסכים להתפלל מנחה ולהפסיק הצום. סבא כ"ץ יצא מחדר השינה שבו שכב סבא גולד ופניו היו אדומות ואמר לי: אתה יכול לחשוב שאני כועס–אינני כועס, רק עשיתי עצמי כועס, כדי להשפיע על סבא גולד שיפסיק לצום.

במקרה זה ה"דעת" חייבה, להראות עצמו כועס, משום, שבצורה אחרת לא ניתן היה להשפיע על סבא גולד שיפסיק לצום.

פעולות בציבור

הזכרתי שסבא ראה עצמו שייך לכלל ופעל לטובת הכלל. הוא היה ממייסדי הכולל "היכל התלמוד" בת"א בשנת תרצ"א, שבזמנו התרכזו בו כל בני התורה הליטאים שגרו בת"א. כשהוקם בת"א בשנת תרצ"ב "איחוד דתי בלתי מפלגתי" במטרה לאחד את כל חלקי היהדות הדתית, סבא היה בין מקימי האיחוד יחד עם ר' ישראל חבס ואף פרסם מאמרים בבטאון שהוציאו שנקרא "היסוד". פעם אחת הצליח לקיים ישיבה, שהשתתפו בה נציגים מכל הזרמים, אפילו ר' עמרם בלוי מנטורי קרתא הגיע מירושלים, אך הם לא הצליחו לאחד את המחנה הדתי. סבא היה בין מקימי "ארגון הצעירים ללימודי היהדות", שפיתחו פעילות דתית לצעירים וצעירות שעלו ארצה ללא בני משפחה ולא היתה להם חברה דתית מתאימה, והיו עלולים להיגרר אחרי חברה לא דתית, על כל המשתמע מזה. בארגון היו נפגשים, שומעים הרצאות בנושאים דתיים, ורבים מהם נישאו והקימו משפחות דתיות הודות לאירגון. כשהוקמה "התאחדות בני הישיבות" בת"א, סבא היה בין מקימיה, וכשהוציאו את הירחון התורני "הנאמן" סבא שימש כעורכו והיה כותב בו את המאמר הראשי, או את דבר העורך. כבר הזכרתי שסבא עמד בראש מחלקת הרבנות במשרד הדתות ואח"כ ניהל את בתי הדין הרבניים. סבא הוציא לאור עשרה כרכים של פסקי דין שניתנו בבתי הדין הרבניים, והשקיע עבודה מרובה בניסוחם, בהגהתם ובהדפסתם. פסקי דין אלו הביאו כבוד רב לתורה, להלכה ולדיינים.

תפלה

כולם זוכרים איך סבא היה עומד בתפלת עמידה ורק מניע קלות את גופו כמנהג חניכי קלם. מי שראה את סבא קורא "קריאת שמע" ראה דוגמה איך מקבלים "עול מלכות שמים". פעם אחת אמר לי: אינני מבין את בעלי התפלה הממהרים כל כך ב"אמת ויציב", הרי זה חלק מ"קבלת עול מלכות שמים".

ועוד, כל ימיו סבא קבע את מקום תפילתו – בימים נוראים, במועדים ובשבתות – בישיבה. בשנותיו האחרונות בישיבת הרב גוסטמן ברחביה. לפני כן – מאז עבר לגור בירושלים – כשכוחו עוד היה במותניו, בישיבת חברון. מאירה תחי' מספרת, כי כשסבא גר ברמת גן, התפלל

בישיבת הרב שבתאי יגל זצ"ל. לפני שהרב יגל פתח את ישיבתו ברמת גן, היה הולך להתפלל בישיבת "בית יוסף" בבני ברק. אחרי התפלה, תמיד היה ויכוח בין שני ראשי הישיבה – הסטיפעלער זצ"ל והרב מתתיהו שטשיגל זצ"ל – לבית מי מהם יסורו הרב כ"ץ ומשפחתו לקדש ולטעום, לפני שישובו הביתה. למדנו מכאן, עד כמה הסטיפעלער כיבד את סבא. לא שאנו זקוקים לכך כדי לדעת כמה גדול היה סבא, אבל היום, יש מי, שדבר זה ילמד אותו כמה חשוב היה סבא.

כשלמדתי בישיבת פוניבז' זכיתי פעם אחת לשמוע את סבא עובר לפני התיבה ב"מוסף" של יום הכיפורים, יום הזכרון לאביו הרב יעקב זצ"ל. ללמד שגם בישיבת פוניבז' כיבדוהו מאד.

דקדוקו בהלכה

סח לי חבר, שידיד שלו היה מתפלל בבית הכנסת ב"שערי חסד", שבו התפלל גם סבא, ואמר לו, שהאיש היחיד המקפיד על כל הנאמר בשו"ע בהלכות תפילה הוא הרב כ"ץ. ודבר נוסף. יהודית ע"ה שלימדה בביה"ס "חורב", לימדה בכיתה על דבר מסויים, שמותר לעשותו בשבת. למחרת אמרה לה תלמידה, שאביה אמר לה, שר' ש"ז אוירבך אמר, שדבר זה אסור בשבת. יהודית שבה ושאלה את סבא ואמר שמותר. סבא נפגש אח"כ עם ר' ש"ז אוירבך בביה"כ ב"שערי חסד", והתברר, שמה שסבא אמר שמותר גם ר' ש"ז התיר, ואילו אבי הילדה דיבר עם ר' ש"ז על דבר אחר והוא באמת אסור, והתלמידה ערבבה את העניינים.

תחילת פעולתו הספרותית

תחילת פעולתו הספרותית בדפוס היתה בבטאון "קול ישראל" של אגודת ישראל הירושלמית, בגליון שיצא במלאת שבעה לפטירתו של הסבא מסלבודקה. התפרסמו שם שני מאמרים, האחד תחת השם "דוכן" והשני תחת השם "דן בן יעקב". איש לא הכיר את הכותב ובני ישיבת חברון התפלאו מי הוא זה, שהכיר עד כדי כך את הסבא מסלבודקה והצליח לתמצת את שיטתו בצורה בהירה כל כך. לאט לאט נודע מי הוא הכותב. "דוכן" – זו התחלה וסוף של – דב הכהן. "דן בן יעקב" – זו התחלה וסוף של – דב הכהן בן יעקב.

סייעתא דשמיא

היתה לו סייעתא דשמיא. סבא היה מציין את העזרה משמים שהיתה לו כדי לכתוב את "תנועת המוסר". לגבי ר' ישראל מסלנט, פגש את ר' אליהו דב ליזרוביץ. אך לגבי שיטת טלז לא היה לו מושג, והקב"ה הזמין לו את הרב ר' אליהו מאיר בלוך זצ"ל והסתגר אתו בדירה ב"בת ים" שלשה ימים רצופים והסביר לו את שיטת טלז.

ועוד – אילוליא הספר "תנועת המוסר", לא היינו יודעים היום דבר על השיטה, אישיה, רעיונותיה והבדלי השיטות ביניהם. הספר הציל את זכר התנועה, והנחיל אותה לדורות הבאים. מאז פרסומו של הספר, אין מי שיכול להתיחס לתנועה, בלי להיזקק לספר. רבנית אחת – אשת

אברך בן תורה – ספרה לי, שקראה את הספר בצעירותה והשפיע עליה לכל ימיה. סבא היה מספר על אנשים רבים שגילו לו שקריאת הספר שינתה את כל מהלך חייהם.

אולם נראה לי כי השיא של סייעתא דשמיא שהיתה לו, הוא סיפור הצלתו מהישארות באירופה במלחמת העולם השניה, ושיבתו לארץ ישראל אחרי שהמלחמה כבר פרצה. כך זוכר אני את הדברים, כפי ששמעתים מסבא מספר פעמים.

הסבא הגאון ר' יעקב כ"ץ זצ"ל שבק חיים לכל חי ביום הכיפורים תרפ"ג. מאז, סבא כ"ץ לא ראה את אביו בחלום, עד לאחד מלילות חורף תרצ"ט – היינו לאחר שמונה עשרה שנים. באותו לילה ראה בחלומו את אביו עומד על מקומו – מקום הרב מרא דאתרא – בבית הכנסת של העיר ולפניו ספר פתוח. אביו קרא לו לגשת אליו והראה לו את המקום בו הספר פתוח. סבא שם לב, שהספר הוא "יורה דעה" וראה את מספר הסימן ומספר הדף והתעורר. זמן קצר קודם לחלום, סבא קיבל ארגז עם ספרים, שנותרו מירושת אביו, ואחיו שהיו בליטא חילקו את הספרים בין כל האחים, ושלחו לו את חלקו. סבא עדיין לא הספיק לפרוק את הספרים ולסדרם בין ספריו, והיו עדיין בארגז. כיון שידע, שבין הספרים מצוי גם ה"יורה דעה" של אביו, קם והוציא את הספר מהארגז. כשפתח את הספר ראה שמספר העמוד ומספר הסימן, זהים למה שהראה לו אביו החלום, והובהר לו, שההלכות הנידונות באותו סימן הן הלכות אבילות. סבא הבין, שאביו הודיע לו על בשורה קשה העתידה להתקבל. הוא צם באותו יום "תענית חלום" כפי שנפסק בהלכה, ולמד את ההלכות שהובאו באותו סימן.

באותה שנה, לאחר פסח, סבא קיבל מכתב מליטא מאחיו שמחה זיסל, בו כתב שהוא חולה, וכיון שלא התראו מאז שסבא עלה לארץ ישראל בשנת תרפ"ד, הוא מבקש מסבא שיבוא לבקרו בליטא. באותו זמן סבא היה מנהל ישיבת "תל אביב", הוא הזדרז, וטרם סיום שנת הלימודים, סבא קבע מערכת מורים ומערכת שעות לשנת הלימודים הבאה שנת ת"ש, כדי שיוכל לנסוע לליטא ביום הראשון של החופש.

סבא פנה למכר, שהיה סוכן נסיעות, לקנות כרטיס נסיעה באניה ורכבת כפי שהיה צריך. הלה הציע לו לקנות כרטיס הלוך ושוב. סבא שאל: האם בליטא לא ימכרו לי כרטיס? והסוכן השיב: כרטיס הלוך ושוב זול יותר, ועוד, אם תקנה ממני, אני ארויח אחוז מסוים גם מהכרטיס חזור, אם תקנה אותו בליטא, ירויח את האחוז גוי ליטאי. סבא אמר: אין לי כסף לשלם מראש גם עבור הכרטיס חזור. הסוכן אמר: מחצית מדמי הכרטיס הלוך ושוב אינך צריך לשלם עכשיו, ובעז"ה בשובך לשלום תחזיר לי את הכסף, וסבא קנה כרטיס הלוך ושוב.

סבא הפליג באניה לנמל קונסטנצה ברומניה, ומשם ברכבת חצה את רומניה עד פולין, והמשיך לחצות את פולין עד ליטא. כשהגיע למקום מגורי אחיו הוברר לו, שאחיו נפטר לפני ימים ספורים והמשפחה יושבת שבעה. התעוררה שאלה: אם סבא יקום מן השבעה כשתקום מן השבעה כל המשפחה, או כיון שהוא החל לשבת מאוחר מהם, הוא יקום ביום השביעי להתחלת השבעה שלו? למרבה הפלא, הלכה זו נידונה ב"יורה דעה" בסימן שאביו הראה לו בחלום חדשים מספר קודם לכן, וכך ידע כיצד עליו לנהוג לפי ההלכה.

כשקמו מהשבעה, סבא נסע למקומות שונים בליטא, לפגוש קרובי משפחה אותם לא ראה מאז עלה לארץ ישראל, חמש עשרה שנה קודם לכן. לשבת נסע לסלבודקה, כי רצה לשבות שם ולהיפגש עם ר' אברהם גרודזנסקי. סבא ביקר את ר' אברהם כבר ביום ששי והוא אמר לו: אנחנו מחפשים אותך כבר כמה ימים, עומדת לפרוץ מלחמת העולם והיא תימשך זמן רב, וכיון שבידך פספורט ארץ ישראלי ואשרות מעבר, יתכן ותוכל לחזור הביתה לפני פרוץ המלחמה ולהינצל ממנה, עליך לנסוע מיד, כי לגביך זה "פיקוח נפש" ומותר לך לנסוע בשבת!

סבא סרב לנסוע בשבת, אלא הלך לתחנת הרכבת עם חפציו ב"בין השמשות" של מוצאי שבת. הרכבת יצאה מהתחנה במוצאי שבת, אבל אם היה יוצא מן הבית אחרי צאת השבת, ודאי היה מאחר את הרכבת, ויציאתו מליטא היתה מתעכבת בשתים עשרה שעות לפחות. הרכבת עצרה כמה קילומטר לפני הגבול הפולני, ומי שביקשו לעבור לפולין נאלצו ללכת ברגל עם חפציהם כמה קילומטר עד מעבר הגבול, ואחרי שנכנסו לפולין נאלצו שוב ללכת כמה קילומטר, עד שהגיעו לרכבת הפולנית. גם זה היה סימן למלחמה הממשמשת ובאה, כי בעידן שלום הרכבות היו חוצות את הגבול ממדינה למדינה. כשעברו בורשה בירת פולין, ראו שחופרים מקלטים להגנה מפני הפצצות מן האויר, כי היה ברור שחיל האויר הגרמני ה"לופטוופה" יפציץ את ורשה. סבא חצה ברכבת את כל פולין ועבר לרומניה, וחצה ברכבת את כל רומניה והגיע לנמל קונסטצנה בים השחור, ממנו היו אניות רגילות להפליג לארץ ישראל.

סבא פנה מיד לנמל ושם אמרו לו, שאניה תפליג מחר לארץ ישראל והיא תהיה האניה האחרונה, אחריה לא תצאנה עוד אניות לארץ ישראל. כשביקש לעלות עליה, אמרו: היא מלאה עד אפס מקום ואין מעלים עליה עוד נוסעים. כשהתעניין בין הנוסעים, שהמתינו בנמל ורצו כמוהו לעלות על האניה, שמע שלבעל כרטיס חזור נותנים לעלות לאניה. מיד שב לאניה וביקש לעלות עליה מכח כרטיס החזור שבידו. אמרו לו: כך נהגנו אתמול, אבל היום גם הסיפון מלא ואין מרשים לאף אחד לעלות לאניה. הקב"ה נתן דעה במוחו, ואסף את כל הכסף הקטן שהיה ברשותו, מטבעות מארץ ישראל, ליטא, פולין ורומניה שהצטברו לחופן מלא ונתן אותם לשוטר שהשגיח לבל יעלו לאניה, והוא נתן לו לעלות לאניה. למחרת הפליגה האניה וכעבור מספר ימי הפלגה הגיעה האניה לנמל ת"א. היה זה מספר ימים אחרי פרוץ המלחמה.

סבתא אסתר נ"ע ידעה אף היא, שזו האניה האחרונה העתידה להגיע מרומניה לארץ, והיא היתה בטוחה שסבא יבוא באניה זו ונסעה לנמל כדי לקבל את פניו, וכשהיתה מספרת על כך, היתה מצטטת את הפסוק בתהילים (סח' ז') "אלקים מושיב יחידים ביתה מוציא אסירים בכושרות".

חיבוריו

"**תנועת המוסר**" – חמישה חלקים.

"**פולמוס המוסר**".

עריכת "**פסקי בתי הדין הרבניים**" – י"א כרכים.

"**פסיקת בתי הדין הרבניים והחוקים**"

עיבוד וניסוח – "**אור הצפון**", שיחות הסבא מסלבודקא – שלושה חלקים, ביחד עם חברו רבי מאיר חדש ועוד.

"**ספר זכרון**" **לקדושי ישיבת חברון - כנסת ישראל** – תר"צ, בשיתוף עם חברו רבי יצחק הוטנר.

הרמח"ל, תולדותיו, אישיותו ותורתו.

רבי ישראל מסלנט, חוברת לנוער.

"**דברי הגות וראות**" – קובץ מאמרים – שני כרכים (שלישי עדיין בכתב יד).

השתתף **בעריכת ספרים** שונים כגון:

פירוש על מגילת רות "**נחלת יוסף**" של הרב יוסף ז. ליפוביץ.

"**מחשבת יהודית**", קובץ מאמרים של בתו הרבנית יהודית קוק.

כתב מאמרים רבים בירחונים ועיתונים חרדים ודתיים – חלקם מרוכזים ב"דברי הגות וראות".

במשך שנים רבות, שימש כעורך ירחון "הנאמן", שהיוה אכסניה לחידושי תורה ומאמרי מוסר לבני תורה; וכתב את "מאמר המערכת"

השאיר בכתב יד חידושי תורה ומאמרי הערכה רבים, על אישים.

בלימוד עם סבא גולד, ביניהם בניו ר' יעקב ור' יהושע

נושא דברים בחתונת בנו ר' יעקב. משמאל: ר' יחזקאל סרנא, החתן ר' יעקב, הרב הרצוג
(מכסה פניו) הסבא ר' זאב גולד, ר' אשר זאב ורנר, אב הכלה, ר' רפאל הכהן קוק דוד
החתן, ר' שלמה כ"ץ, ר' שאר ישוב כהן

במירון

מצבת קברו במרומי הר הזיתים

